

De Kerk op de Kreek

Opgravingen in de Waalse Kerk te Breda

door

Drs. J. R. MAGENDANS

1. INLEIDING

1.1. *Aanleiding tot het onderzoek*

De Waalse Kerk, gelegen aan de Catharinastraat te Breda, was in 1975 aan restauratie toe. Tijdens dit Monumentenjaar werd dan ook speciale aandacht aan het kerkje besteed. De aktie „Het vergeet-mij-nietje van Breda” opende de mogelijkheid inderdaad tot restauratie over te gaan.

Enige tijd later werd in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een onderzoek ingesteld naar de funderingen en de verzakkingen in de vloer, waarvoor de kerk voor godsdienstoefeningen moest worden gesloten.

De aannemer verlaagde het vloerniveau ca. $\frac{1}{2}$ meter, na verwijdering van de kerkbanken en de plavuizen vloer: hierbij werd een oude haardplaats aangetroffen.

De Archeologische Werkgroep Breda (A.W.B.) verrichtte vervolgens opgravingen gedurende 12 weekends in de winter van 1978-1979. De resultaten waren dermate interessant dat, kort na de aanstelling van een stadsarcheologe, werd besloten het onderzoek voort te zetten.

1.2. *Werkwijze*

Het onderzoek werd verricht door de Dienst van Openbare Werken gedurende enkele weken in augustus/september 1981 en december 1981/januari 1982.

Het werd voor een belangrijk deel gefinancierd door het Gemeente-archief Breda.

Er werd gewerkt met studenten, amateur-archeologen en vrijwilligers. Omdat de kerk ontoegankelijk was voor een graafmachine moest alles met handkracht gebeuren.

Wegens de beperking in tijd en middelen werd voor een conventionele methode van opgraven en publiceren gekozen.

Binnen een vast meetsysteem werden werkputten uitgezet, elk van (zo mogelijk) 2 meter breed. De werkputten van de opgraving 1978-1979 (in de tekening aangegeven met romeinse cijfers) werden deels verder uitgegraven, met inachtneming van het in 1981 gehanteerde meet-systeem.

1.3. *Dankbetuiging*

Gedurende de diverse stadia van de opgraving werden hulp, raad en adviezen gegeven door een groot aantal personen en instanties. Hiervan wil ik noemen: Aannemersbedrijf De Bont, Nieuwkuyk; de Archeologische Werkgroep Breda; de Commissie tot Restauratie van de Waalse Kerk; het Gemeente-Archief; Instituut voor Pre- en Protohistorie te Amsterdam, met name drs. H. A. Heidinga, drs. N. A. Paap, drs. J. P. Pals en M. Verhagen; A. Lagerweij, Haarlem; Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, met name A. Bruijn, J. F. P. Kottman en H. F. Wijnman; Ir. J. L. C. Weyts, Bergen op Zoom; en Els Zwart en Fred van der Knaap.

De tekeningen werden gemaakt door L. Moelands, H. Peeters, A. van Rijsewijk, M. Skrobiszewski en F. de Wolf, de foto's door S. Schonk.

2. HISTORISCH OVERZICHT

2.1. *De Waalse Kerk*

In de literatuur wordt de geschiedenis van de kerk door de eeuwen heen uitvoerig behandeld. Alleen die aspecten, die voor het archeologisch onderzoek van belang zijn, worden hier besproken.

P. Scherft (1953) noemt in zijn artikel als eerste vermelding van de kerk, toen nog Wendelinus Kapel geheten, het jaar 1440. Andere bron-

nen (Cerutti 1976, p. 277. Kalf 1912, p. 124) geven 1446 als eerste datum. In alle gevallen wordt niet het gebouw als zodanig genoemd.

Zoals zal blijken, kan van een voorloper van de Wendelinus Kapel geen sprake zijn geweest. Dit komt overeen met de veronderstelling van Scherft (1953, p. 62) dat de verering van Wendelinus rond 1400 met het gevolg van de Nassau's naar Breda kwam.¹

Hoe de verschillende bouwfases van de kerk elkaar hebben opgevolgd is een vraag waarop tijdens de opgraving, die gericht was op de sporen onder het niveau van de kerk, niet getracht is een antwoord te geven. Slechts bij toeval werden wat losse aanwijzingen gevonden. Zo werden verspreid over het opgravingsvlak delen van een plavuizenvloer aangetroffen, kennelijk van een oud loopniveau, mogelijk een gangpad.² Ook de bouw van de orgelgalerij was in sommige profielen te volgen.

2.2. *De huisjes*

De opgraving 1981 viel samen met het historisch onderzoek naar de noordzijde van de Catharinastraat dat door wijlen de heer J. J. Paquay in de gemeentelijke archieven werd uitgevoerd. De resultaten van zijn onderzoek waren zeer verrassend. Hij was zo vriendelijk de gegevens omtrent het straatgedeelte van de huidige Waalse Kerk vrij te geven, zodat zij hier gepubliceerd kunnen worden.

2.2.1. *De periode ca. 1400-1429*

Bij het navorsen van de archieven over de huizenrij aan de noordzijde van de Catharinastraat (van Gasthuispoort tot Valkenberg) stuitte wijlen de heer J. J. Paquay op mededelingen over een aantal naast elkaar gelegen huisjes, die niet in de nog bestaande huizenrij konden worden ondergebracht.

Uit meldingen in het Cijnsboek van de H. Geesttafel en het Nassau Domein Archief blijkt dat het gaat om drie huisjes: twee halve huisjes worden aan de ene zijde begrensd door het huisje van „mijn juffrouwe van Assouwen”³ (Johanna van Polanen), aan de andere zijde, vanaf 12 april 1405, door dat van „Melys Janssone die Timmerman”, die het op genoemde datum had gekocht van Magriete Schinners.⁴

In het halve huisje grenzend aan dat van de Jonkvrouwe van Nassau woonde Jan van Oyen. De vroegste vermelding hiervan viel in de jaren 1400-1414.⁵ Na de dood van Jan van Oyen verkopen zijn weduwe Rijsbet en zijn zoon Jan op 15 januari 1426 het halve huisje aan Ghorys van Osse.⁶

In het andere halve huisje, naast Melis Timmerman, blijkt in 1405 Jan die Jaegher te wonen. Hij verkoopt zijn huis op 8 juni 1429 aan „Heinric van Ringberghen, drossate op dese tijt slants van Breda”, namens en ten behoeve van „onser liever joncvrouwen van Nassau”.⁷

Bij deze verkoop wordt ook melding gemaakt van het naastgelegen halve huisje „daer Jan Oeyen die wederhelft af te besitten plach”. Aangezien dit huis reeds drie jaar geleden verkocht was aan Ghorys van Osse lijkt het vreemd dat niet deze als eigenaar wordt genoemd, tenzij men veronderstelt dat Ghorys evenals Heinric handelde namens en ten behoeve van Johanna van Polanen.⁸

„Melys Janszn die Tymmerman” verkocht op 12 mei 1429 zijn huis eveneens aan Heinric van Ringberghen namens en ten behoeve van de jonkvrouwe van Nassau.⁹

De scheiding van de twee halve huisjes liep dus loodrecht op, en niet evenwijdig aan, de Catharinastraat.

Johanna van Polanen had daarmee in 1429 in ieder geval $2\frac{1}{2}$, waarschijnlijk 3 aaneengesloten huisjes aan de noordzijde van de Catharinastraat in haar bezit. Deze huisjes komen in latere archieven niet meer voor.

In 1440 wordt melding gemaakt van een inmiddels gebouwde Wendelinus Kapel, waar Graaf Jan IV in 1446 een beneficium van St. Wendelinus stichtte in naam van zijn in 1445 overleden moeder, Johanna van Polanen.¹⁰

Deze historische gegevens, gevoegd bij de resultaten van het archeologisch onderzoek (zie 3.1., 4.1.2. en 4.2.2.), tonen aan dat ter plaatse van de huidige Waalse Kerk in het begin van de 15e eeuw huizen werden afgebroken om ruimte te maken voor de bouw van de Wendelinus Kapel.

De opdracht voor de bouw kwam vermoedelijk van Johanna van Polanen.

2.2.2. De periode 1544-1637

De Wendelinus Kapel werd niet direct aan de straat gebouwd, maar iets ten noorden van de rooilijn zodat er een ruimte tussen de kerk en de rooilijn van de Catharinastraat ontstond. Uit het onderstaande zal blijken dat dit terrein aan de begijnen toebehoorde.

In de rekeningen van het Begijnhof¹¹ uit de jaren 1541-1544 lezen we „item dat hier nae volget hebben die meestersen uitgeleijt int jaer XLIIII om die drie huisjes te maken voer dat bagijnhof”. De kosten voor het bouwen van deze huisjes bedroegen 282 rijngulden, 18 stuivers en 12 penningen!

Twee van de drie huisjes werden vervolgens op 7 april 1637 aan de Waalse Gemeente verhuurd om een nieuwe ingang tot de kerk vanaf de Catharinastraat te kunnen maken en tevens over een consistorie- en diaconiekamer te kunnen beschikken.¹² Ook hiervan werden, zoals zal blijken (4.3.2.), de sporen in de grond gevonden.

3. DE OPGRAVING 1978-1979 (wp. I t/m V)

Vijf werkputten werden geheel of gedeeltelijk onderzocht (zie fig. 2. wp. I t/m V).

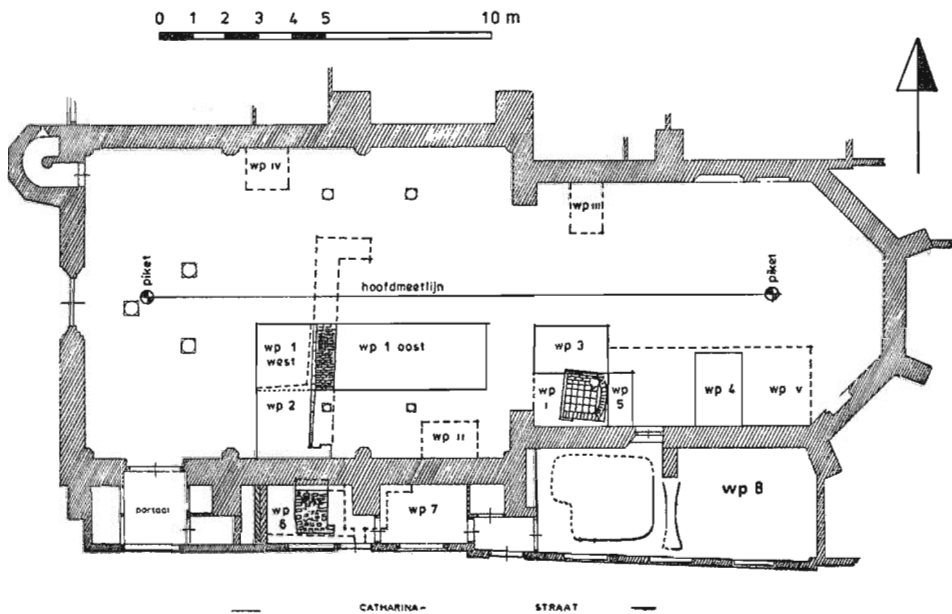

fig. 2. Werkputten en bouwfragmenten

3.1. De bodemsporen

De haardplaats (1.1.) en directe omgeving werden vrijgemaakt. Hierbij kwamen geen andere vondsten te voorschijn dan een aspot, ingegraven in de noordoost hoek van de haardplaats (zie verder 3.2.).

De haardplaats zelf bestond uit een vloertje van 23 grijze plavuizen, formaat 18 x 18 x ? cm, 5 aan 5 gerangschikt, waarbij de meest zuidoostelijke plavuis was vervangen door baksteen (fig. 3). In de noord-

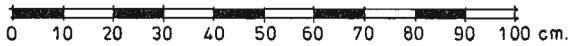
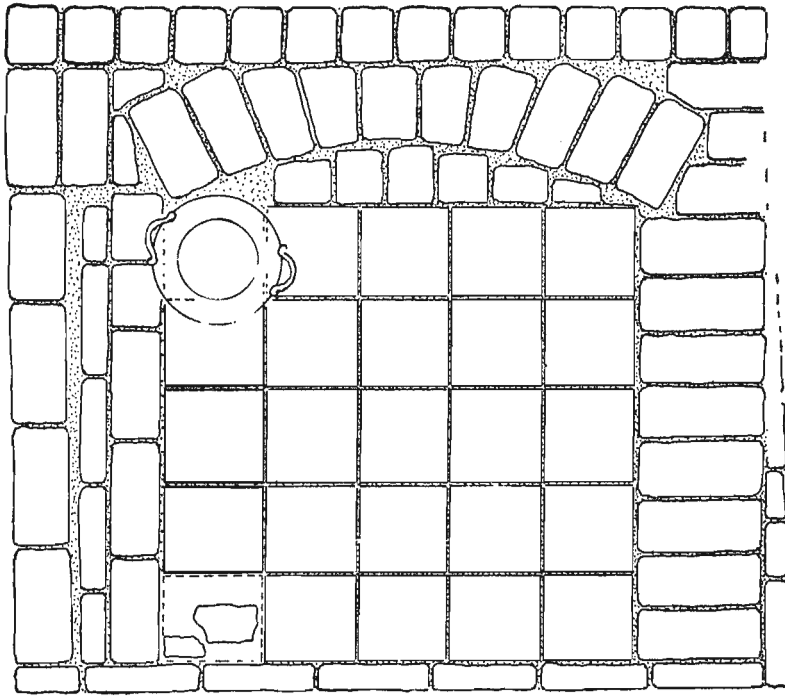

fig. 3. Wp. I haardplaats, bovenaanzicht

oost hoek was in dit plavuizen vierkant een ronde uitsparing voor de aspot gemaakt.

Zuid-, noord- en oostzijde van de plavuizen waren omlijst met bakstenen (formaat 21/24 x 9/10,5 x 4/5 cm).

Aansluitend aan de oostzijde lagen de bakstenen radiaalsgewijs. De zuidoost hoek van het plavuizen vloertje vertoonde brandsporen.

Een fragment van een lemen vloertje sloot op hetzelfde niveau in het westen op de haardplaats aan. Het werd doorsneden door de zuidelijke kerkmuur en een steunbeer.

De stookplaats was ongefundeerd. In het oosten echter bevond zich onder de radialen (de „wang”) een fundering van tien bakstenen diep. Deze fundering was naar het noorden toe aanzienlijk verzakt (zie fig. 4).

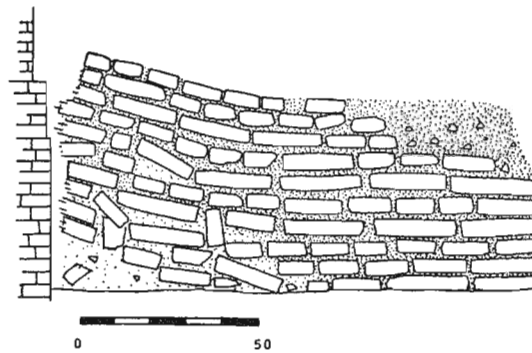

fig. 4. Wp. I haardplaats, oostfundering

Zowel de oost- als de noordzijde van deze fundering waren recht afgewerkt.

De bakstenen omlijsting aan de uiterste zuidkant van de plaats was gedeeltelijk weggekap, zodanig dat tussen haardplaats en direct naastliggende kerkmuur een ruimte van ca. 0,20 m overbleef.

In het west- en zuidprofiel van wp. II tekende zich duidelijk een kreekje met humeuze vulling af (fig. 5). Het kreekje had zich in het schone zand ingeslepen. Over de verlandingsfase heen lag een laag vuil geel zand. Na een daarop volgende laag rood lemig zand volgden diverse

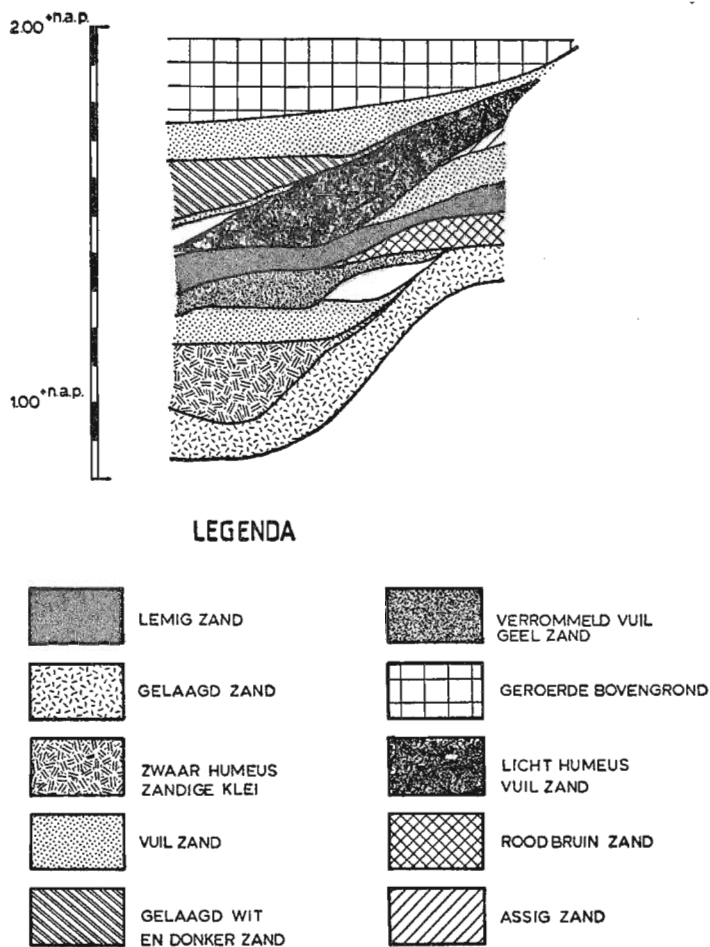
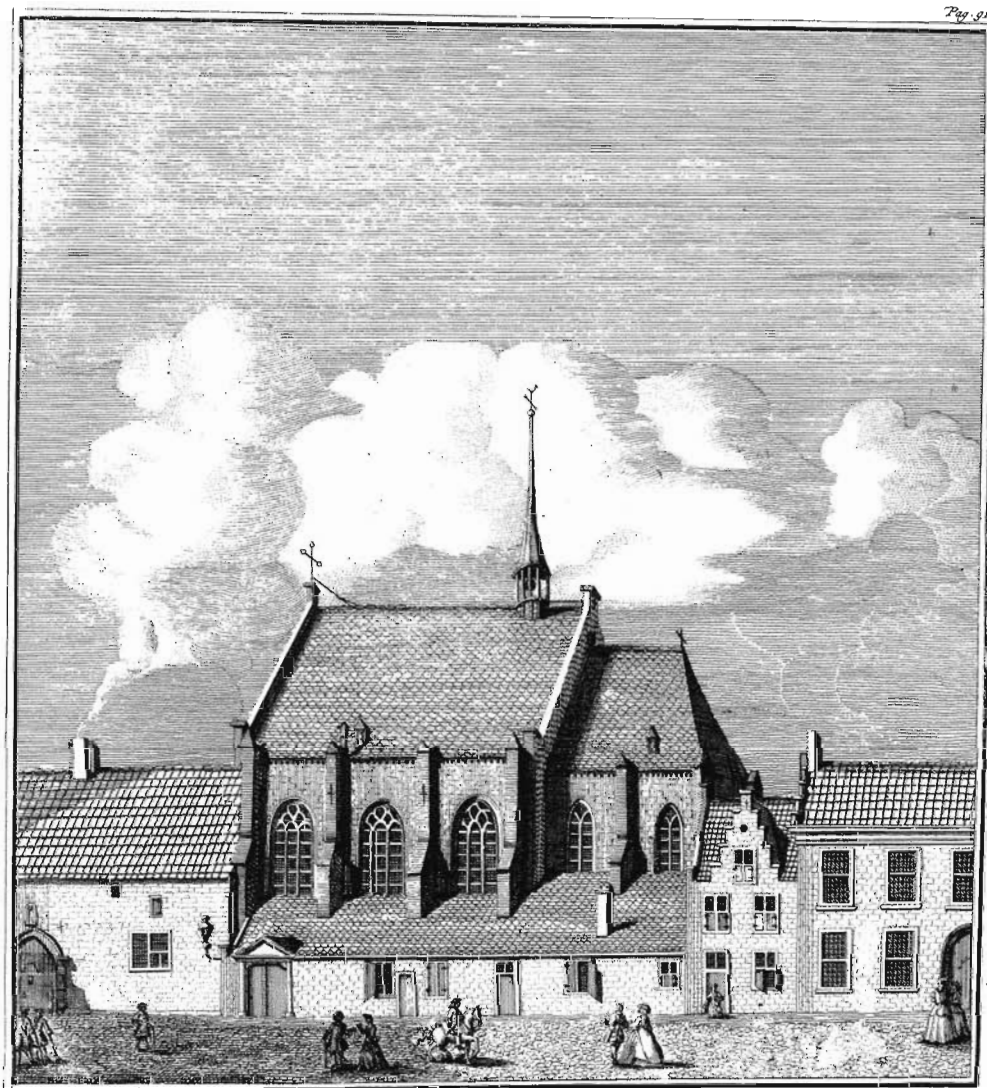

fig. 5. Wp. II westprofiel

lagen, alle met houtskoolpartikels. Op de onderste lagen na waren alle niveaus kennelijk opgebracht. Er konden geen looppniveaus onderscheiden worden.

Andere bodemsporen bestonden uit fragmenten lemen vloertjes van witgele, zandige klei en een aantal platte doornikse stenen zonder verband.

P. de Swart, uitbreidde.

Ste WENDELINS CAPELLE, of de FRANSE KERCK, met het BEGYN HOF.

17. De Wendelinuskapel te Breda in 1743. Gravure door B. F. Immink naar een tekening van P. de Swart.

3.2. *Het vondstmateriaal*

Het materiaal uit de diverse werkputten werd niet stratigrafisch, per categorie verzameld.

3.2.1. *Aardewerk*

De aardewerk vondstgroep bestaat uit Paffrath, Andenne, blauwgrijs en oxiderend gebakken inheems, vroeg en laat steengoed en een enkel stukje post-middeleeuws materiaal.

Het Paffrath en Andenne aardewerk kwam uit de kreekvulling van wp. II.

Er werden slechts enkele wandfragmenten Paffrath gevonden.

De groep Andenne aardewerk (fig. 6) bestond naast wandfragmen-

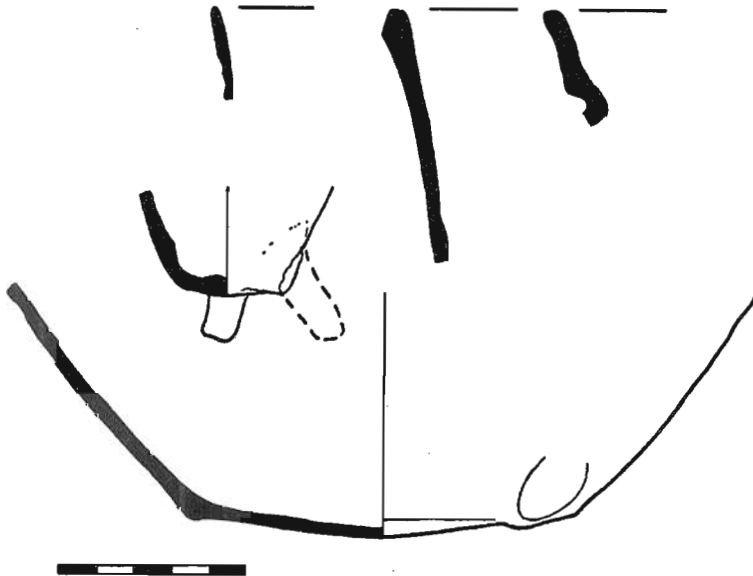

fig. 6. Andenne aardewerk

ten o.a. uit een manchetrand, een lensvormige bodem met drie uitgeknepen standlobben en een bodemfragment met drie aangezette worst-

vormige pootjes. Het laatste fragment was van witte pijpenarde gebakken en vertoonde kleine glazuursporen.

Uit Langerwehe kwamen een wand- en een randfragment van een hoorn. De buitenzijde van het randfragment was geheel geglaazuurd, het wandfragment plaatselijk (zie verder 4.3.3.1.).

Het merendeel van het blauwgrijze aardewerk werd aangetroffen in wp. V en bestond uit fragmenten van kannen en schalen. Tevens werden fragmenten van een ronde vuurklok gevonden.

Het oxiderend gebakken inheems aardewerk bestaat uit fragmenten van grappen, kannen, schalen en bakpannen. Er werden geen (fragmenten van) borden of bordjes gevonden.

Ook ontbreken in de hele vondstgroep de bekende gele slibversieringen. Er werd een aantal vroege grape-oren gevonden: hoekige, hoge oren. De latere ronde worst-oren waren echter verre in de meerderheid. Van de bakpannen was de steel van één vroeg exemplaar aanwezig (vóór 1300) (fig. 7); andere exemplaren hadden een platte greep met „mid-

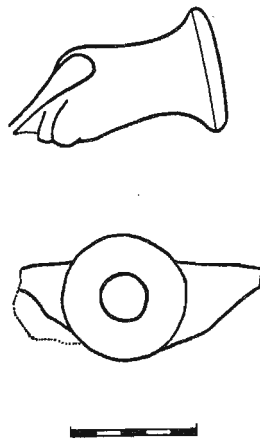

fig. 7. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

denrib" of omgeslagen zijkanten. Dit laatste type moet waarschijnlijk iets later in de tijd geplaatst worden.

De pootjes zijn meest enkelvoudig uitgeknepen, slechts twee exemplaren hadden een klaverbladvorm.

Eén kom was vrij volledig aanwezig. De doorsnede bedraagt 0,40 m. Het worstvormige oor is horizontaal aan de kom geplaatst (fig. 8).

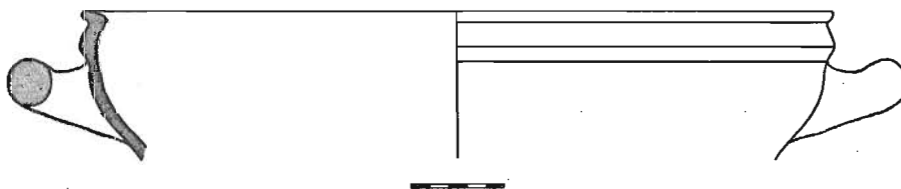

fig. 8. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

De opvallendste vondst in de groep oxiderend gebakken inheems aardewerk was de aspot die ingegraven was in de haardplaats (zie ook 3.1.).

Deze grape (hoogte 0,27 m, max. \varnothing 0,26 m) heeft twee horizontaal geplaatste oren (fig. 9 en afb. 18). Aan de binnenzijde is hij geheel

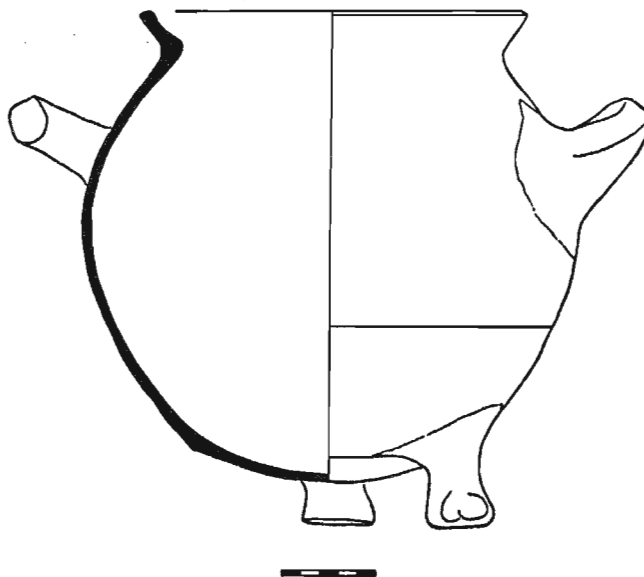

fig. 9. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

geglazuurd, aan de buitenzijde vanaf de rand tot aan de grootste buik-omvang.

Het glazuur is van een opvallend hoge kwaliteit. De drie pootjes suggereren een oorspronkelijk gebruik op de haardplaats; later werd de pot ingegraven.

Het baksel is oranje-rood van kleur. Het profiel van de pot is, mogelijk vroeg, 15e-eeuws.

Hoewel verwante potten ook elders wel zijn gevonden lijkt de combinatie van grape-vorm en horizontale oren zeldzaam. De ietwat ongebruikelijke stand van de oren zou een aanwijzing kunnen zijn dat de aspot niet secundair is gebruikt. Horizontaal geplaatste oren maken het omkiepen en leeggooien van de pot eenvoudiger en plaatsen de handen zo ver mogelijk van de warmte af.

Binnen deze groep inheems aardewerk horen vermoedelijk ook enkele grofgemagerde wandfragmenten van licht geel tot licht rose baksel thuis. Dit gedraaid materiaal komt wel vaker in kleine hoeveelheden in de binnensteden voor. Het moet waarschijnlijk in de 12e/13e eeuw geplaatst worden.¹³

Overigens werden er noch in het blauwgrijs noch in het roodbakkend aardewerk aanwijsbare fragmenten van kamerpotten aangetroffen.

Het steengoed werd vertegenwoordigd door Siegburg materiaal uit alle perioden tot in de 15e eeuw. De groep bestond, zoals gebruikelijk, voornamelijk uit kannen en kroezen; er werd één fragment van een bakje gevonden (fig. 10).

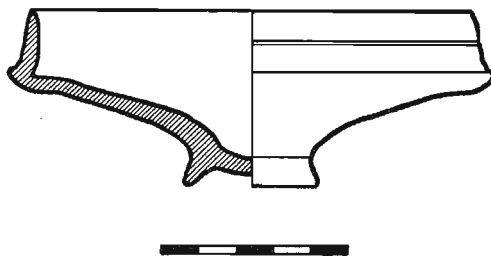

fig. 10. Steengoed

Het post-middeleeuwse materiaal bestond uit een vroeg 16e eeuwse majolika fragment (strooppotje?), een aantal fragmenten van een Westerwaldkan (ca. 1650 - 1700), een 17e-eeuws oortje van inheems rood aardewerk en fragmenten van een vuurtestje. Dit aardewerk moet bij een latere ingraving in de kerk zijn terecht gekomen.

Tot de aardewerk vondsten behoorden ook twee fragmenten van spinklosjes, beide met een cilindrisch gat met twee concentrisch ingekerfde lijnen aan de uiteinden (fig. 11, C).

Ook deze vondsten werden gedaan in de kreekvulling van wp. II.

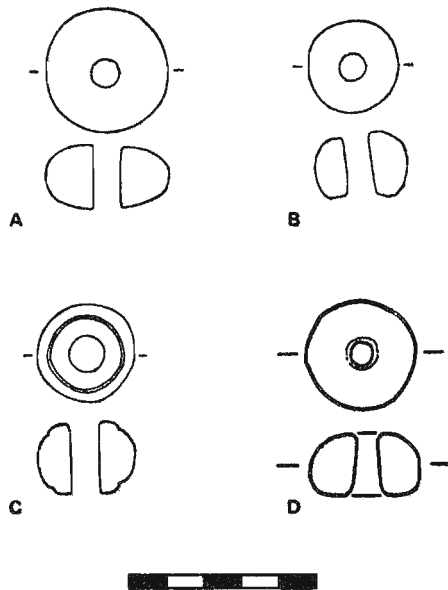

fig. 11. Spinsteentjes

3.2.2. Overige vondsten

Rechtopstaand in het kreekje van wp. II werd een houten paaltje gevonden van ongeveer 15 à 20 cm lang en \varnothing 3 cm. Het was van onderen aangepunt. Helaas is dit paaltje verloren gegaan.

Naast menselijk botmateriaal werden ook dierlijke resten gevonden. Ook dit materiaal, ongedetermineerd, ging verloren.

Tevens werd er een, vermoedelijk mesolithisch, vuursteenafslagje gevonden.

3.3. *Discussie*

Hoewel niet meer onomstotelijk vaststaat dat het vondstmateriaal uit deze opgraving zijn oorspronkelijke stratigrafie had behouden, is dit gezien de latere opgraving wel waarschijnlijk. Beschouwen we de aardewerkvondsten als één groep, dan kan met enige terughoudendheid gesteld worden dat de groep een continuïteit vertoont vanaf wellicht de 12e, zeker vanaf de 13e eeuw tot in de 15e eeuw.

Het tijdshiaat met het kleine aantal vondsten uit de 16e en 17e eeuw geeft mijns inziens het karakter van deze vondsten weer: namelijk komend uit latere ingraving(en).

Datering van het bodemspoor in wp. II stuit eveneens op stratigrafische problemen. Wel is bekend dat het Paffrath en Andenne aardewerk uit dit spoor komt. Op de datering wordt in paragraaf 4.3.3.1. teruggekomen.

Het profiel van dit bodemspoor is duidelijk: een sterk humeuze laag op een aantal zandige, natuurlijk afgezette laagjes, met aan de randen eveneens verspoelingsverschijnselen, duiden op een natuurlijk waterloopje.

De haardplaats moet gedateerd worden aan de hand van de ingegraven aspot en de relatie haardplaats/kerk.¹⁴

Zoals al eerder opgemerkt (3.2.1.) is het profiel van de grape mogelijk vroeg 15e-eeuws. Ook de bijzonder goede kwaliteit van het glazuur is hiermee niet in tegenspraak.¹⁵

Helaas biedt hier de relatie haardplaats / kerk geen eenduidige oplossing. De tijdens de opgraving 1981 bestudeerde stratigrafie aan de randen van de stookplaats bracht geen uitkomst, omdat deze geen verbinding had met de kerkmuur. De stookvloer lag onder een hoek van ca. 7 graden op de kerkmuur. De zuidkant van de vloer was zodanig

weggekapte dat een lijn evenwijdig aan de kerkmuur werd verkregen. Ook dit wijst op aanwezigheid van de haardplaats ten tijde van de bouw van de Wendelinuskapel. Een andere aanwijzing hiervoor kan de uiterst merkwaardige situering binnen het bouwplan van de kerk zijn: de „wang” staat midden in de kerk dwars op de muur.

De onregelmatige opbouw van de westfundering van de stookplaats lijkt eerder het gevolg van slordig metselwerk dan van verzakking. Bij verzakking zouden ook scheuren in het metselwerk hebben moeten ontstaan.

Merkwaardig is wél, dat de trapsgewijs uitlopende fundering van de kerkmuur ter plaatse van de haard een terugspringing vertoont. Het is niet waarschijnlijk dat men bij de bouw van een dusdanig zware muur rekening heeft gehouden met een gemakkelijk te verwijderen stookvloertje, maar deze terugspringing op juist deze plek is toch wel degelijk een indicatie voor de aanwezigheid van de haardplaats.

Duidelijk kon geconstateerd worden dat alle begravingen later dan de stookvloer waren. De oudste begravingen lagen op ca. 0,20 m evenwijdig aan de haardplaats; van oversnijding was geen sprake.

Kennelijk was de haardplaats al aanwezig ten tijde van de eerste begravingen.

Voegen we al deze argumenten bij de historische gegevens (zie 2.2.1.), dan kan de enige conclusie zijn dat de haardplaats ouder is dan de kerkmuur en tot de fase behoort direct voorafgaande aan de bouw van de Wendelinuskapel.

4. DE OPGRAVINGEN 1981-1982

4.1. *Eerste fase: kerkinterieur* (wp. 1 t/m 5)

Het onderzoek in de kerk zelf moest wegens tijdgebrek beperkt blijven tot de aangegeven werkputten (zie fig. 1, wp. 1 t/m 5).

Een aantal zware grafzerken in het koorgedeelte en zuilen in het schip bepaalden mede de keus van het opgravingsterrein.

Als prioriteit werd gesteld de aard, het verloop en de datering van het in wp. II aangesneden waterloopje vast te stellen.

Tweede probleemstelling was de datering van de haardplaats en samenhang met eventuele andere sporen en/of verschijnselen.

Een werksleuf evenwijdig aan de kerkmuur zo dicht mogelijk bij de kreek, met vandaar uit dwars op de muur, ter plaatse van de westelijke spaarboog, een aansluitende sleuf, moest aan de eerste vraagstelling tegemoet komen.

De hoofdsleuf kon, bij voldoende tijd, naar het oosten toe verlengd worden en zo aansluiten op de haardplaats.

4.1.1. *Stratigrafie*

De bovenste laag van alle werkputten was ca. 0,90 - 1.00 m dik en bestond uit verrommelde grond met begravingen, zowel primair als secundair. Er zat geen enkele structuur in deze laag. De begravingen zijn voornamelijk die van begijnen,¹⁶ die van 1535 tot 1830 in de kerk een laatste rustplaats vonden.

Er heeft in de loop der eeuwen minstens één keer, maar waarschijnlijk vaker, herbegraving plaatsgevonden; tijdens de opgraving kwamen regelmatig clusters van schedels of rechtopstaande, met twee handen juist te omvatten, bundels pijpbeenderen naar boven.

Deze laag moest vanwege het sterk verrommelde karakter als geroerde bovengrond worden beschouwd.

De onderste laag bestond uit schoon zand. Deze laag helt licht af naar het westen.

Tussen de geroerde bovengrond en het pleistocene zand lag gemiddeld een pakket van ca. 1.00 m.

Het duidelijkste, min of meer aansluitende beeld, gaven wp. 1 en 2. Hier vertoonde de kreek een gelaagdheid van humeuze bandjes, afgewisseld met zandige spoellaagjes.

De spoelingslaagjes aan de rand van de kreek waren hoog in het profiel waar te nemen. We moeten dan ook aannemen dat de kreek betrekkelijk lang als zodanig herkenbaar is gebleven.

Op één plaats leek het profiel van de kreek vier hoofdfasen aan te geven: een open fase, een verlandingsfase, een tweede open fase en een tweede verlandingsfase.

Het gebied aan de rand van de kreek gaf gelijktijdig met de eerste

verlandingsfase en/of de eerste open fase een egaal zandig licht humeus pakket met aan de onderzijde hiervan, als overgang naar het pleistocene zand, sporen van plantenwortels. Aard en omvang van deze wortels wijzen eerder op flinke struiken dan op bomen.

Over deze fase lag een dun, zwaar humeus laagje, vermoedelijk samenhangend met de eerste bewoningsfase.

Het strekte zich ook over een deel van de kreek uit, waarschijnlijk onder de tweede open fase. Zeker lag het bandje direct onder het niveau van de insteek van het noordelijkste (oudste) greppeltje.

Op en aansluitend met het humeuze laagje lag elders de bouwsleuf van het muurtje.

Zoals gezegd was de stratigrafie voor het overige zeer gestoord. Af en toe was er een duidelijk beeld, dat verder los staat van de omgeving. Zo bijvoorbeeld het zuidprofiel van wp. 1 (oostdeel), waar minimaal vijf bewoningsfasen te onderscheiden waren, o.a. in de vorm van lemen vloertjes, met bovenin het profiel twee maal een dik pakket vol metsel-specie, kennelijk behorend bij „een” bouwphase.

Ook het zuidprofiel van wp. 3, vlak onder de haardplaats, gaf zo'n summier beeld. Hier was bovenin de stratigrafie een aantal as- en brandplekken te onderscheiden, wat zou kunnen duiden op een continuïteit in het gebruik van deze plek.

4.1.2. *Bodemsporen*

In wp. 2 en het westelijk deel van wp. 1 werd het waterloopje van wp. II weer aangetroffen, evenals in wp. II herkenbaar aan een zwaar humeuze vulling begrensd door verspoelingslaagjes. Het patroon van deze verspoeling was vooral in het zuidelijk deel van wp. 2 bijzonder goed waar te nemen.

Het verdere verloop van het kreekje kon ook door middel van boringen niet worden vastgesteld.

Naast niet goed dateerbare fragmenten blauwgrijs, oxiderend gebakken inheems, Andenne, en kogelpot aardewerk werd in de kreekvulling vanaf 1.65 m + N.A.P. tot ca. 1.25 m + N.A.P. alleen Siegburg als

goed daterend materiaal gevonden. Merendeels stamt het uit de periode 1275-1300, één stuk vóór 1275.

De onderkant van de kreek lag echter nog een stuk lager, namelijk op circa 1.00 m + N.A.P.; hieruit kwamen geen dateerbare vondsten.

Wel werd in het oostprofiel van wp. 1 in een zandige afzetting op de overgang spoellaagjes/pleistoceen zand, een Andenne bakje gevonden (zie ook 4.1.3.1.) dat in de periode 1175-1225 thuishoort.

Een tot in het schone zand reikende, tamelijk recente kuil verstoorde een groot deel van het beeld in wp. 1. De kuil doorsneed o.a. een grijze leemlaag van ca. 0,15 m dikte. De leemlaag was ook in het oostprofiel van de werkput nog te traceren. In deze laag werd (in het noordprofiel van de werkput) een vrijwel volledige blauwgrijze kan gevonden (zie ook 4.1.3.1.).

De kan was omgekeerd in een met hetzelfde leem gevuld kuiltje, slechts iets groter dan de kan, geplaatst. Jammer genoeg was de leemlaag in de profielen aan beide kanten recent doorsneden. Noch deze laag, noch er mee samenhangende lagen werden elders aangetroffen. Het geheel blijft daarmee „in de lucht” hangen.

Onderin dezelfde werkput werden twee greppelachtige, vrij ondiepe sporen aangetroffen, beide evenwijdig aan de rooilijn van de straat lopend. De sporen oversneden elkaar over vrijwel hun gehele lengte; het noordelijke spoor is ouder dan het zuidelijke.

Deze greppeltjes waren duidelijk gegraven; wel kon er af en toe een spoellaagje in onderscheiden worden.

Het jongste greppeltje was vondstloos op één kogelpotfragment na.

Het oudste spoor bevatte aan aardewerk alleen een aantal Paffrath stukken. Ook werden in dit spoor een paar brokjes hutteleem aangetroffen.

Een eventuele aansluiting van de greppeltjes op de kreek kon niet worden vastgesteld; deze zou zich onder de in wp. 1 gelegen muur hebben moeten bevinden.

De greppeltjes zetten zich voort in wp. 3 en 4, maar leverden daar geen duidelijk beeld meer op.

Het al hierboven genoemde bakstenen muurtje in wp. 1 was maxi-

maal 0,29 m (vijf baksteenlagen) hoog en 0,62 m breed. De oriëntatie is noord/zuid. Door middel van boringen kon vastgesteld worden dat de muur in noordelijke richting maximaal 6.30 m doorliep en vervolgens met een vermoedelijk rechte hoek nog 1 m naar het oosten ging.

De westzijde leek oorspronkelijk te zijn, de oostzijde was dat zeker niet. Hier waren sporen van weggappen zichtbaar. Naar het noorden toe breidde deze weggapping zich uit tot een halve cirkel.

De zuidkant was afgebroken, zodanig dat tussen muur en kerk ca. 0,35 m ruimte overbleef. De aan de zuidkant tot drie bakstenen hoog gereduceerde muur liep trapsgewijs af tot één baksteenhoogte. Duidelijk was te zien dat de muur niet ter plaatse een hoek had gemaakt.

De oriëntatie ten opzichte van de kerkmuur was vrijwel loodrecht (met een afwijking van 2 graden). De baksteenformaten hadden een gemiddelde van 21 x 10 x 4,5 cm.

Datering van dit muurtje is niet mogelijk.

Het baksteenformaat, toch al een zeer wankele dateringsbasis, is vrij klein, maar dit is in Noord-Brabant ook in vroegere perioden gebruikelijk.¹⁷

De onderzijde van het fundament lag op een niveau waaronder de eerste min of meer ongestoorde lagen begonnen. Alle niveaus boven de fundering waren verrommeld door begravingen. Helaas kon het muurtje niet afgebroken worden, omdat het nog eenmaal moest dienen als steun, ditmaal voor een inderhaast geplaatste stut die de door het onderzoek met ondergraving bedreigde orgelgalerij voor instorten moest behoeden!

4.1.3. *Vondsten*

4.1.3.1. *Aardewerk*

De aardewerk vondstgroep 1981 had, zoals te verwachten, een samenstelling overeenkomstig aan die van 1978/1979, op één uitzondering na: dit maal werd ook kogelpotaardewerk aangetroffen.

Kogelpotaardewerk komt voor in de periode ca. 800-1300 en is zeer moeilijk te dateren. Helaas was de hoeveelheid kogelpotscherven gering (6 stuks) en waren er geen randfragmenten bij. Het materiaal werd

voornamelijk in het onderste deel van de ongestoorde stratigrafie gevonden.

Het Andenne aardewerk was ook niet talrijk, maar bevatte wel een aantal aardige fragmenten (zie fig. 12).

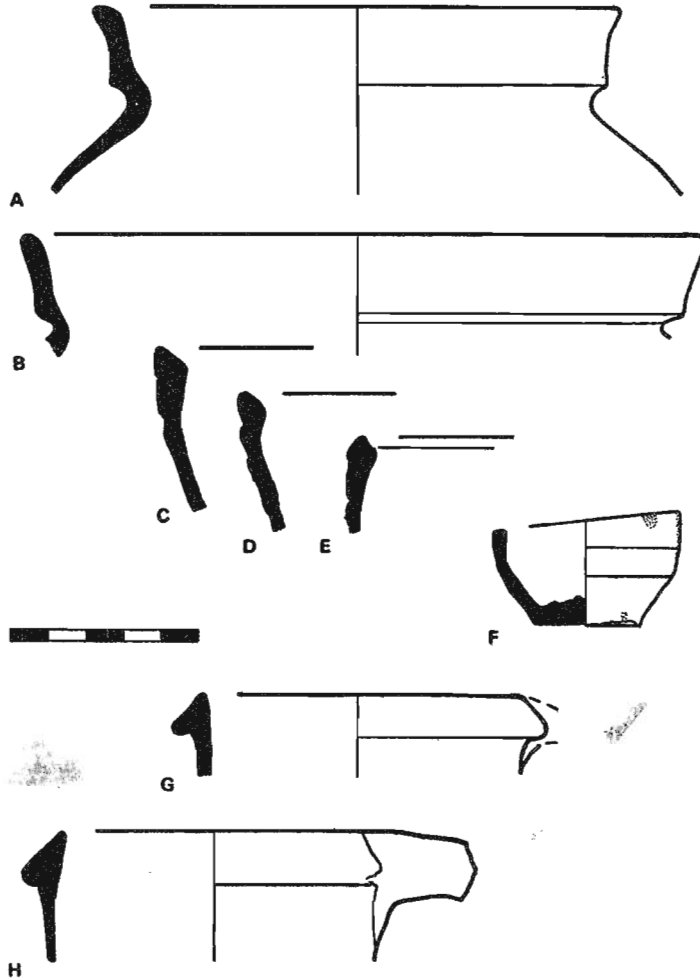

fig. 12. Andenne aardewerk

Drie kanranden (fig. 12 C t/m E) waren van witgeel baksel en kunnen gedateerd worden in de periode IIb/IIIa (Borremans 1966); 1e kwart tot eind 13e eeuw.

De manchetrand fig. 12, B had een diameter van ca. 0,17 m. Het rose tot licht rode baksel vertoonde enige plekje roodbruine glazuur. Datering: Borremans (1966) periode IIIb.

Een tweede manchetrand leverde wat meer problemen op (fig. 12, A). Vergelijking met Borremans (1966) figuur 22 A 11 a/d nr. 19 lijkt reëel, echter het baksel is hier rose tot lichtrood. De doorsnede bedroeg ca. 0,14 m. Een datering in Borremans (1966) periode I is twijfelachtig.

Een „pindabakje” (fig. 12, F) bleek de bodem te zijn van een oudtijds gebroken kannetje dat aan de bovenkant was bijgeslepen (Borremans (1966) pagina 52, afbeelding 15c en d). Dit was goed te zien aan de glazuurdruppels, die wel aan de zijkant, maar niet op de bovenrand van het bakje aanwezig waren. Het kannetje moet gedateerd worden in Borremans (1966) periode II (c. 1175-1225). Zie ook 4.1.2.

Het Paffrath, evenals de kogelpotten slechts globaal te dateren (eind 12e en 13e eeuw) en eveneens alleen in wandfragmenten aanwezig, bevond zich in de onder- en middenniveaus van de ongestoorde stratigrafie.

Bodems van blauwgrijs aardewerk waren er nauwelijks. Uit één fragment was een bodem met vier standlobben te reconstrueren. Verder was er een groot aantal oren en randen van kannen. Ook fragmenten van schalen en kommen werden gevonden.

De aanwezigheid van grappen op lobvoeten werd aangetoond door een aantal wandfragmenten met geprononceerde draairingen. Deze grappen moeten in de 13e eeuw gedateerd worden.

Eén wandfragment had een ongebruikelijke versiering: een tweedelig radstempelmotief met daartussenin één rij vingerindrukken (fig. 13). De datering hiervan valt in de 13e eeuw.

Er konden geen andere vormen (zoals bijvoorbeeld kamerpotten) aangewezen worden. Wel was er een fragment van (vermoedelijk) een kacheloven-tegel.

fig. 13. Blauwgrijs aardewerk

Het enige complete stuk, een kan (zie ook 4.1.2.), is in figuur 14 en afb. 19 afgebeeld. De afmetingen zijn: hoogte 0,32 m, max. \varnothing 0,24 m. Deze afmetingen zijn gewoonlijk die van een kruik en zijn voor een kan

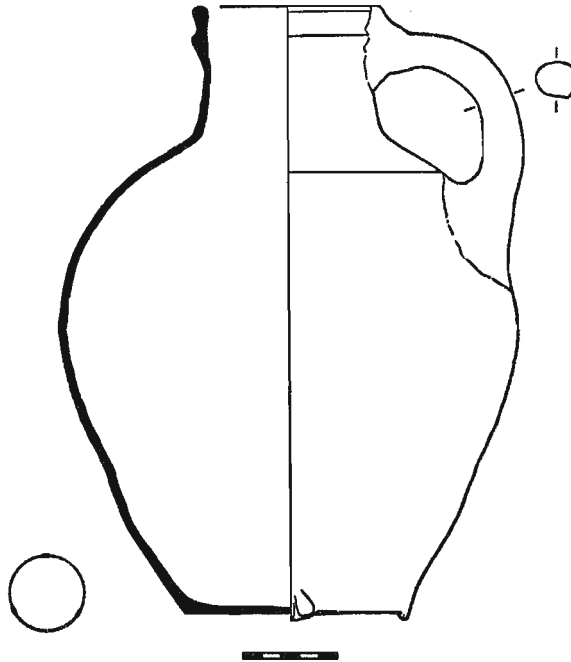

fig. 14. Blauwgrijs aardewerk; kan

ongebruikelijk. De kan staat op drie standlobben. Hij werd waarschijnlijk rond 1400, misschien iets vroeger, vervaardigd.

Het blauwgrijs aardewerk werd in alle niveaus van de stratigrafie gevonden.

Van het oxiderend gebakken inheems aardewerk¹⁸ werd het ongeglazuurde deel voornamelijk in de midden- en onderniveaus van de stratigrafie gevonden, het geglazuurde in de midden- en bovenniveaus.

Naast zeer weinig kanfragmenten was er de gebruikelijke overvloed aan grape-fragmenten. De grape-oren waren zowel van vroege als late exemplaren afkomstig.

Een fragment met ingekerfd golfpatroon (datering: eind 14e, begin 15e eeuw) was afkomstig van een twee-orige grape.

Koekepannen waren aanwezig in de vorm van één rand en vier stelen. Alle stelen waren van het platte type met middenrib; ze konden in de 14e/15e eeuw gedateerd worden.

Verder waren er fragmenten van een ongesteelde kom (?), vetvanger en kaarsenmakersbak.

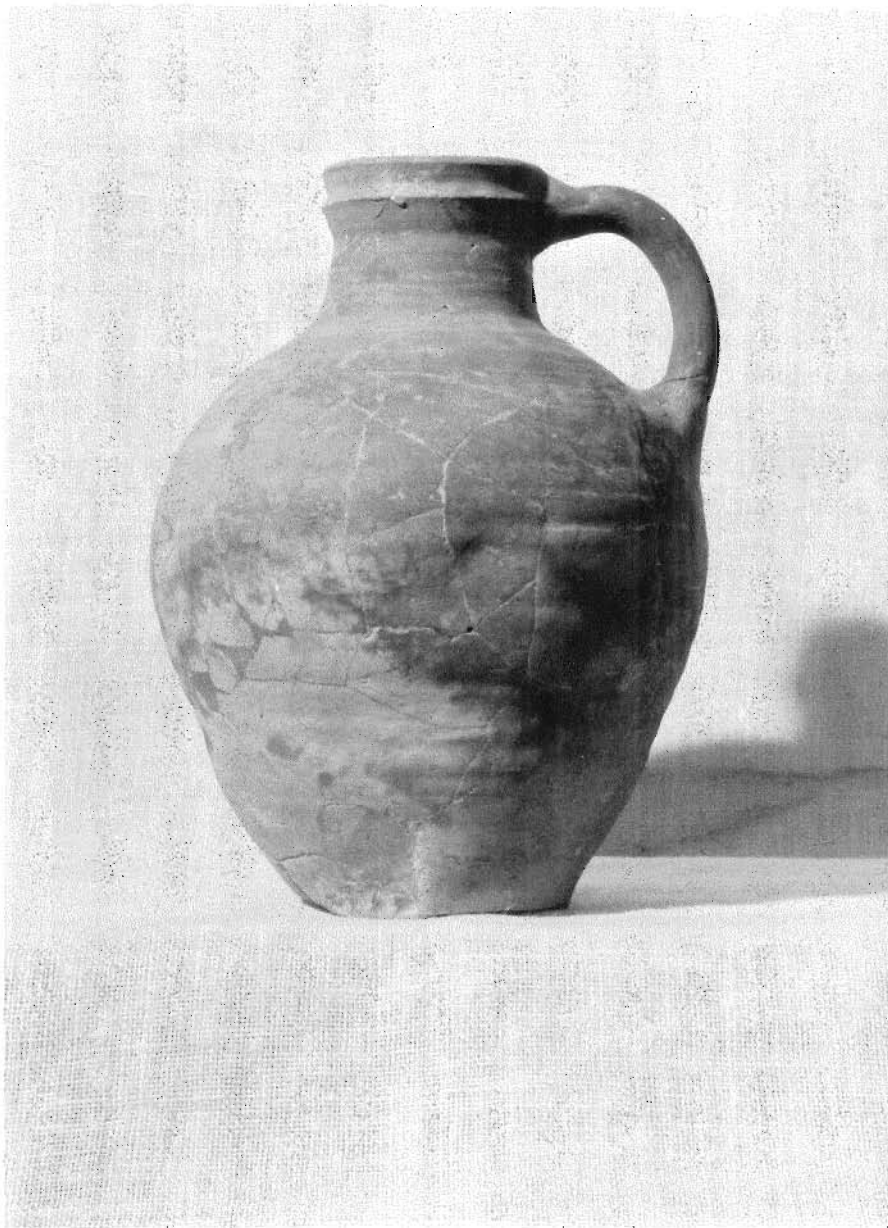
De grote afwezigen waren ook hier weer kamerpotten, borden en platte schalen. Er werd niet één fragment met gele slibversiering gevonden. Wel was er een scherf met een groen geglazuurde „braamnop” (13e eeuw?).

Het steengoed was ook hier geheel afkomstig uit Siegburg. Dateringen lopen vanaf de 13e eeuw (grove magering) tot in de 15e eeuw. De groep bestond voornamelijk uit wandfragmenten van wit, witgevlamd en geglazuurd steengoed. Herkenbaar waren fragmenten van drinkbekers (fig. 15), grote kannen op lobvoeten en kannen op standringen.

Het steengoed werd gevonden in de midden- en bovenniveaus van de stratigrafie.

Het geheel ontbreken van Pingsdorf aardewerk is een mogelijke terminus post quem. Het vondstcomplex als geheel kan dan bezwaarlijk vóór het eind van de 12e eeuw ontstaan zijn.

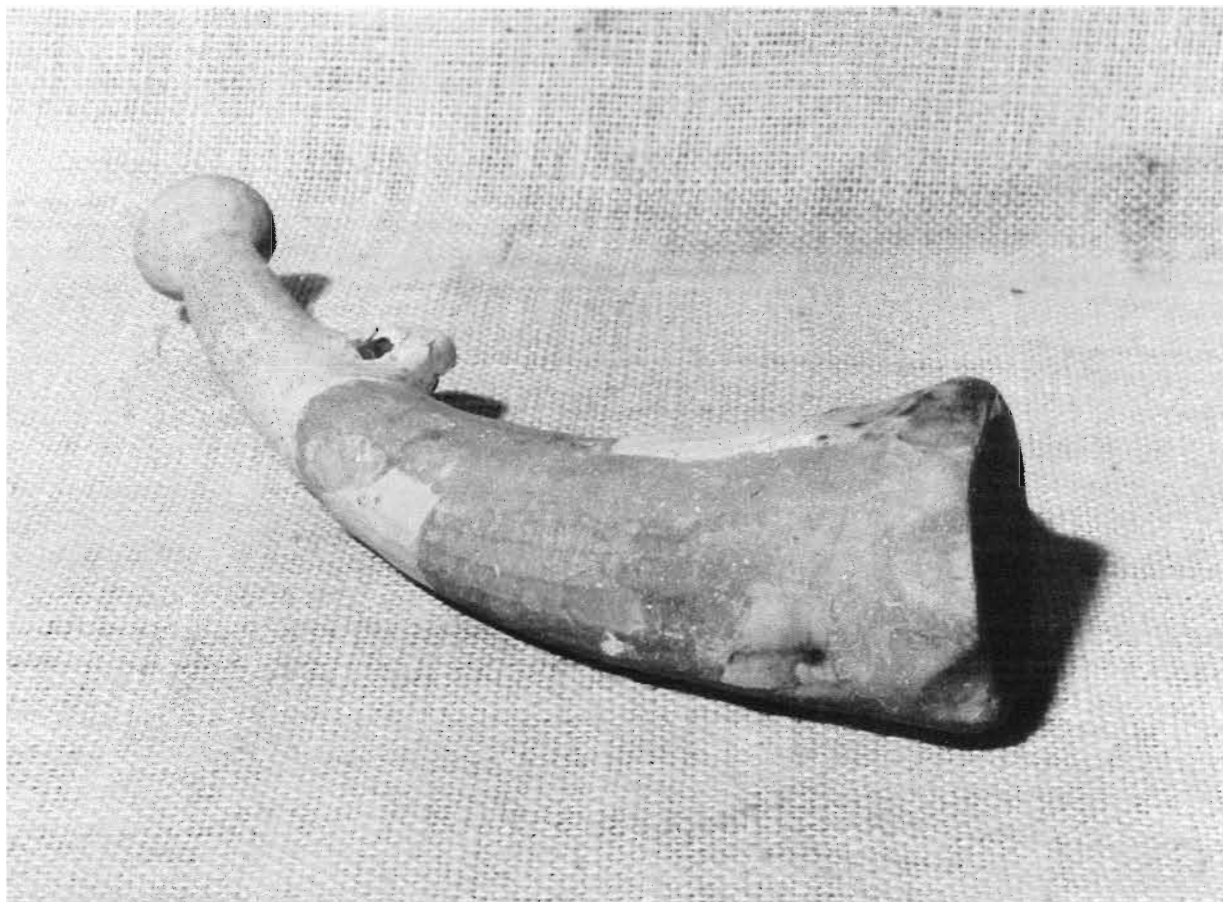
Projecteren we de daterende vondsten in de stratigrafie van de op-

19. Kan; reducerend gebakken inheems aardewerk (blauwgrijs). ca. 1400.

20 - 21. Bordjes Weser aardewerk (Wanfried). ca. 1610.

22. Pelgrimshoorn; steengoed aardewerk (Langerwehe). 14e eeuw.

zover vast te stellen) is over het algemeen vrij hoog, ouder dan 3-4 jaar. Op enkele fragmenten waren mogelijke slachtoporen aanwijsbaar.

Ovis aries L./Capra Hircus L. (Schaap/geit) in totaal 9 fragmenten, het M.A.I. is 4, bepaald aan de hand van mandibulafragmenten. Van twee fragmenten kon de leeftijd bepaald worden, namelijk circa 26 maanden.

Sus domesticus L. (Varken): hiervan slechts 1 fragment - het M.A.I. is ook 1.

Homo sapiens L. (Mens): 2 botten, een metatarsus (middenvoetsbeentje) en een tarsale (voetwortelbeentje).

In totaal bleken 5 fragmenten ondetemineerbaar.

4.1.3.3. *Grondmonsters*

Een poging om door middel van grondmonsters enige informatie te krijgen omtrent mogelijk aanwezige zaden had geen succes.

4.1.3.4. *Overige vondsten*

De overige vondsten zijn in vier categorieën te verdelen:

- bouwfragmenten.
- gebruiksvoorwerpen.
- inhumatieresten.
- organisch materiaal.

Bouwfragmenten waren in de bovenlagen aanwezig in de vorm van ge-glazuurde en ongeglazuurde baksteenfragmenten en een stuk van een dakpan.

Ook hutteleem werd in kleine hoeveelheden aangetroffen. Vooral in het oostelijk deel van wp. 1 kon van een concentratie gesproken worden. Overigens waren de brokjes nooit groter dan 5 cm.

Door de hele opgraving heen, in alle niveaus behalve de onderste, werden platte brokken harde, lemige klei gevonden. Zij vertoonden nooit enig onderling verband en waren alleen direct ten oosten van de haardplaats min of meer geconcentreerd aanwezig. Verondersteld mag worden dat deze brokken deel uitmaakten van lemen vloertjes.

Aan gebruiksvoorwerpen werden gevonden: 2 spinklosjes, één van natuursteen en één van aardewerk (zie fig. 11, A en B), een wet- of oliesteentje, een bakstenen speelschijf, twee passende en nog een los fragment van een maalsteen (basaltlava).¹⁹

Al deze voorwerpen kunnen niet nader gedateerd worden.

Onder inhumatieresten vallen (naast het bij vergissing in de vondstenzakjes terecht gekomen menselijk botmateriaal!), een groot aantal metalen voorwerpen. Sommige waren nog goed herkenbaar als handvatten van kisten, andere als spijkers. Of deze spijkers oorspronkelijk in de kisten waren verwerkt of voor bouwconstructies hadden gediend, was niet meer na te gaan.

Het organisch materiaal bestond o.a. uit schelpen (bijna alle van mosselen), die overigens niet in opmerkelijke hoeveelheden of concentraties aanwezig waren. Daarnaast werd houtskool gevonden, verspreid over de hele opgraving en soms, zoals in een aantal niveaus vlak onder en grenzend aan de haardplaats, geconcentreerd. Zelfs dan waren de hoeveelheden echter gering.

4.1.4. *Discussie*

De vraagstelling betreffende aard en verloop van de kreek werd door de opgraving 1981 bevestigend beantwoord.

De door struiken omzoomde kreek had een duidelijk natuurlijk karakter en slingerde zich in de ondergrond door de zuidwesthoek van de kerk. Mogelijk waren er twee verlandingsfasen. Datering (13e eeuw of vroeger) was alleen indirect en bij benadering mogelijk.

Twee evenwijdige greppeltjes duiden op activiteiten in de 13e eeuw. Deze markerings- of afwateringsgeultjes (of een combinatie), tezamen met het gevonden hutteleem, doen een vroege bewoning vermoeden. Opmerkelijk is dat de greppels evenwijdig aan de Catharinastraat liepen. Het is niet onmogelijk dat de latere percelering al in de 13e eeuw vastgelegd was.

Tot in de 14e eeuw blijven de aanwijzingen voor menselijke activiteiten vaag, maar aanwezig; vermoedelijk moet het zwaartepunt van de

bewoning grotendeels buiten het opgravingsterrein gezocht worden. Men woonde kennelijk wel bij, maar niet direct aan het waterloopje.

Over de verlande kreek en de greppeltjes heen werd in een later stadium een muurtje gebouwd. Of dit muurtje constructief bij de 15e eeuwse haardplaats hoort, is niet met zekerheid te zeggen. De baksteenformaten sluiten aardig op elkaar aan, maar de oriëntaties vertonen een lichte afwijking en de hoogteliggingen zijn duidelijk verschillend. Wel is zeker dat beide sporen behoren bij een fase niet lang vóór de bouw van de kerk, de haardplaats zelfs direct er aan voorafgaand.

De stookvloer kon definitief binnen de ontwikkeling ter plaatse worden opgenomen. De resultaten hiervan zijn verwerkt in paragraaf 3.1. en 3.3.

Diverse brandlaagjes onder de haardplaats zijn een aanwijzing dat deze plek langere tijd dezelfde functie heeft gehad.

Het vondstmateriaal vertoont continuïteit vanaf de 13e eeuw tot in de eerste helft van de 15e eeuw.

4.2. *Tweede fase: kerkexterieur* (wp. 6 en 7)

De belangrijkste vraagstellingen bij dit deel van het onderzoek waren of de muur van wp. 1 en 2 zich in 6 zou doorzetten en of de 16e eeuwse huisjes archeologisch aantoonbaar waren.

4.2.1. *Stratigrafie*

Beide werkputten waren o.a. door aanleg van water- en elektriciteitsleidingen voor ongeveer de helft verstoord. Wel was plaatselijk de gehele stratigrafie intact, omdat hier geen begravingen hadden plaatsgevonden.

In grote lijnen sloten de profielen van beide werkputten aan bij het westprofiel van wp. 2.

Op het pleistocene zand (top ca. 1.20 m + N.A.P.) lag een zwarte humeuze laag waarvan niet met zekerheid kon worden vastgesteld of het een deel van de kreek betrof (zie 3.1. en 4.1.2.).

Humeuze zandlagen van verschillende consistentie en min of meer gelijke dikte (ca. 0,20 m) wisselden elkaar af tot op ca. 2.20 m + N.A.P., waar de eerste sporen van kalkspecie werden aangetroffen.

Een laag puin van ca. 0.05 m dikte in wp. 6 vormde de onderkant van een lagenpakket waarin humeuze zandlaagjes afgewisseld werden met zandlagen vermengd met specie. Het bovenddeel van de stratigrafie werd gevormd door een aantal vloerlagen van baksteen of plavuizen met bovenop (op ca. 3.30 m + N.A.P.) de meest recente vloer.

4.2.2. Bodemsporen

4.2.2.1. Werkput 6

Direct onder de recente vloer werden de resten van een plavuizen vloer en van een bakstenen stookvloertje aangetroffen. Deze twee vloerfragmenten behoorden waarschijnlijk tot dezelfde vloer. De resten waren sterk verstoord, o.a. door de aanleg van een waterleiding. In de stookvloer was een aspot ingegraven (zie 4.2.3.1.). Het stookgedeelte lag aan de meest oostelijke kant van de werkput, tegen de steunbeer aan (fig. 16).

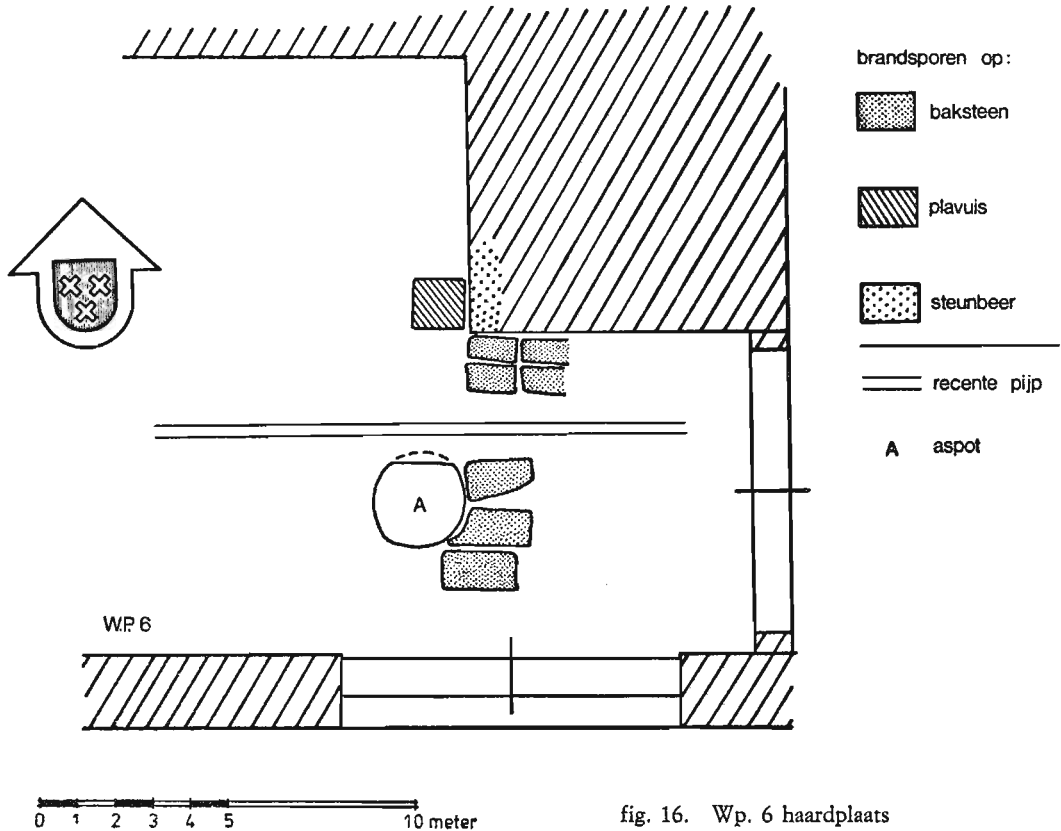

fig. 16. Wp. 6 haardplaats

Op de steunbeer waren duidelijk sporen van roetaanslag te zien; de stookvloer is dus zeker van later datum dan de kerk. Aansluitend aan de steunbeer en haaks op de buitenmuur lag onder deze stookvloer een fragment van een fundering.

Dit fragment was slechts ca. 0,15 cm hoog. Mogelijk fungeerde het als wang voor de stookplaats.

Op een iets lager niveau werden verspreid in het vlak bakstenen aangetroffen die waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van een vloer. Een dergelijke vloer werd op dezelfde N.A.P.-hoogte in wp. 7 aangetroffen (4.2.2.2.).

Even leek het er op dat de muur uit wp. 1 (4.1.2.) zich inderdaad in wp. 6 voortzette: vanaf een niveau ca. 2.35 m + N.A.P. werd de werkput naar beneden toe doormidden gedeeld door een flink stuk muur. Het zichtbare gedeelte was 1.00 m breed en 0,25 m tot 0,30 m hoog. De geconstateerde lengte bedroeg 1.20 m (= de breedte van de werkput). In de lengterichting werd een verzakking van 0,10 m opgemeten.

In het zuiden leek de muur af te buigen naar oost; er werd een aanzet van een afgeronde hoek gevonden.

Het bleek echter dat nòch de baksteenformaten (25 x 13 x 6,5 cm), nòch de hoogteligging aansloten bij die van de muur in wp. 1. De onderzijde van de onverzakte muur in wp. 6 lag ca. 0,20 - 0,25 m hoger dan die in wp. 1. De muur van wp. 1 was bovendien smaller en lag iets meer oostelijk.

Een verband tussen beide muren kon niet worden aangetoond. De muur van de Waalse Kerk loopt over het muurfragment van wp. 6 heen en geeft daarmee een terminus ante quem van ca. 1430.

4.2.2.2. *Werkput 7*

In deze werkput werden direct onder twee (recente) plavuizen vloertjes twee bakstenen vloeren aangetroffen. De bovenste bestond uit gele bakstenen, de onderste - haaks op de richting van de bovenste gelegd - uit rode bakstenen, formaat 9 x 18 x 4 cm. De twee werden gescheiden door een laagje blauwe leem van ca. 1 cm.

Voorzover de vloeren nog intact waren sloten ze met één haakse rij bakstenen aan op de kerkmuur en steunbeer.

4.2.3. Vondsten

De vondsten uit wp. 7 waren zeer gering in aantal en verschilden, wat betreft de samenstelling van het aardewerk, nauwelijks van die van wp. 6. Omdat ook uit stratigrafische overwegingen geen onderscheid gemaakt hoefde te worden, werden de twee vondstgroepen als één geheel behandeld.

Wp. 7 leverde ca. 1/5 deel van het totaal aan de besproken vondsten.

4.2.3.1. Aardewerk

De vondstgroep bestond uit niet meer dan 1.000 scherven. Zoals te verwachten was, was de samenstelling anders dan die van de vorige werkputten: de 16e eeuwse en latere bewoning op deze plek weerspiegelde zich ook in het aardewerk.

Kogelpotaardewerk werd niet aangetroffen, Paffrath en Andenne heel weinig. Wel bleek er Andenneachtig aardewerk aanwezig te zijn: lokaal vervaardigd blauwgrijs aardewerk²⁰ uit de 12e eeuw. Het enige grotere fragment hiervan was een kan (fig. 17) die vrijwel geheel onderin de humeuze laag van wp. 6 werd aangetroffen (4.2.1.).

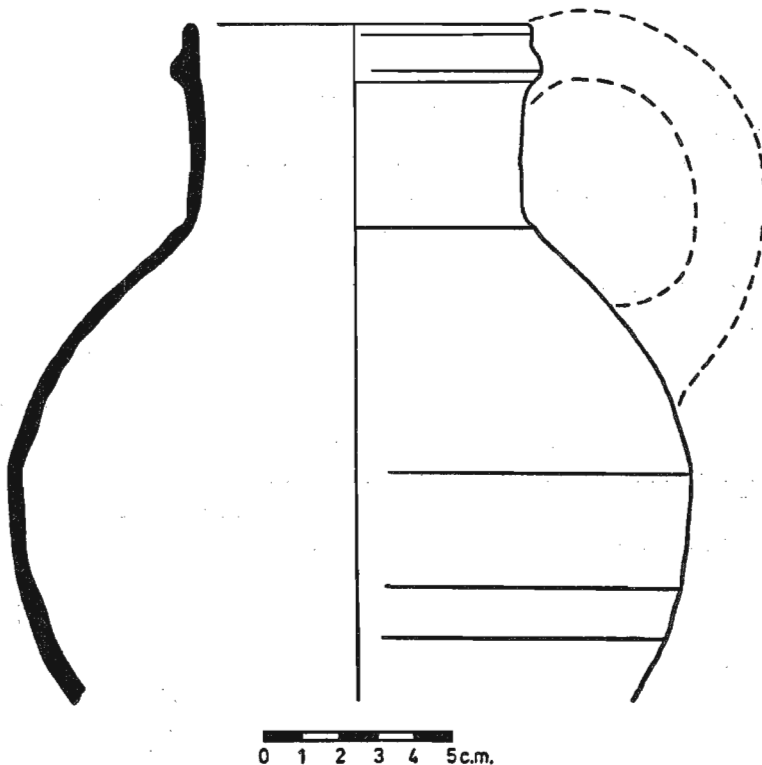

fig. 17. Blauwgrijs aardewerk

Het blauwgrijze aardewerk bevatte verder het gebruikelijke scala van grappen, kommen, kannen en een vuurklok, echter allemaal erg fragmentarisch (fig. 18).

fig. 18. Blauwgrijs aardewerk

Ook het oxiderend gebakken inheemse aardewerk uit de 14e eeuw en vroeger bevatte niets opvallends: kommen, grappen, een vuurstolp, bakpannen (met holle en platte stelen) (fig. 19).

Van het steengoed werden nog geen 100 scherven gevonden, maar deze fragmenten omvatten vrijwel alle productiefasen van Siegburg.

Er was steengoed met grove magering, met ijzerengobe, met zoutglazuur en zowel wit als wit gevlamd steengoed (fig. 20). Dateringen lopen dan ook van begin 13e eeuw tot in de 15e eeuw.

fig. 19. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

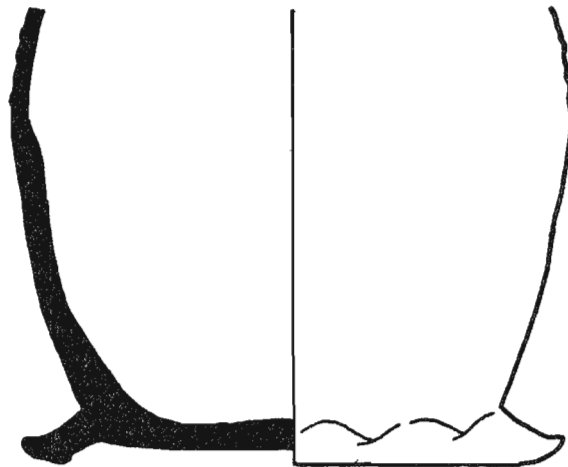

fig. 20. Steengoed

De interessantere stukken behoren tot de fase van de 16e/17e eeuwse bewoning.

Inheems vervaardigd was een haardpot (fig. 21) van oxiderend gebakken klei, waarvan een groot deel van de bodem nog in situ aanwezig was (zie ook 4.2.2.1.). De pot was geheel met loodglazuur bedekt en had oorspronkelijk twee verticale worst-oren, waarvan van één een deel nog aanwezig was. De pot stond op drie pootjes. De wand vertoonde even boven het midden een vrij scherpe knik. Een wandfragment bevatte nog juist de aanzet tot de rand: de pot is dan niet veel hoger geweest dan 0,17 m; doorsnede max. 0,24 m. Een dergelijke grape kan zeer goed in de eerste helft van de 17e eeuw gedateerd worden.

fig. 21. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

Uit het gebied van de Weser werd een bordje met *slibkrastechniek* geïmporteerd. Het fragment toont bovenlijf en kop van een dier, vermoedelijk een hert (afb. 20). De tekening van de kop lijkt sterk op die van een gekroond lam op een bord uit Amsterdam.²¹ Een datering rond 1610 is zeer aannemelijk.

Het fragment werd gevonden onder het stukje vloer van wp. 6 waarin de aspot was ingegraven (zie 4.2.2.1.).

4.2.3.2. Botmateriaal (door M. Verhagen)

Van de 327 botfragmenten uit dit deel van de opgraving waren er 113 onbepaald. De overige waren als volgt verdeeld:

	<i>fragment</i>	<i>MAI</i>
<i>Bos taurus</i> (rund)	129	10
<i>Ovis aries/Capra hircus</i> (schaap/geit)	60	6
<i>Sus domesticus</i> (varken)	14	3
<i>Equus caballus</i> (paard)	1	1
<i>Canis familiaris</i> (hond)	1	1
<i>Lepus europaeus</i> (haas)	3	2
<i>Oryctolagus cuniculus</i> (konijn)	1	1
<i>Gallus gallus</i> (kip)	2	1
<i>Anser anser</i> (gans)	1	1
<i>Anas platyrhynchos</i> (wilde eend)	1	1
<i>Ardea cinerea</i> (blauwe reiger)	1	1
	<hr/>	<hr/>
	214	28
	<hr/>	<hr/>

Leeftijden:

Rund : De leeftijd bij de runderen varieerde van ouder dan 12 maanden tot ouder dan 3½ jaar. Het leek er echter op dat zij rond de 2 - 2½ jaar geslacht zijn. Dit is voor runderen de meest economische slachtleeftijd, omdat zij dan hun optimale gewicht bereikt hebben. De hoeveelheid vlees neemt dan relatief weinig toe ten opzichte van de hoeveelheid voedsel die genuttigd wordt. Het botmateriaal was zeer fragmentarisch, zodat geen schofthoogten bepaald konden worden. Vele fragmenten vertoonden slachtsporen.

- Schaap/geit: Hierbij varieerden de leeftijden van ouder dan 10 maanden tot ouder dan 3 jaar. Zij werden waarschijnlijk rond de $1\frac{1}{2}$ - $2\frac{1}{2}$ jaar geslacht, bij het bereiken van het optimale gewicht. Er konden geen schofthoogten bepaald worden. Ook hier veel fragmenten met slachtsporen.
- Varken : De leeftijden bij het varken varieerden van ouder dan 8 maanden tot ouder dan 3 jaar. Over het algemeen worden varkens jong geslacht, dat wil zeggen rond 9 tot 12 maanden. Dit staat in verband met de hoeveelheid jongen die geboren worden en de produktiefunctie van varkens. Aangezien varkens eigenlijk alleen voor de vleesproductie gehouden worden zullen zij zodra zij hun optimale gewicht bereikt hebben geslacht worden. De oudere exemplaren kunnen voor de reproductie zorg gedragen hebben. Schofthoogten konden niet bepaald worden.
- Hond : De aanwezigheid van honden bleek niet alleen uit de vondst van één botje, maar ook werden op enkele botfragmenten knaagsporen aangetroffen, die waarschijnlijk door honden veroorzaakt werden.

Naast de gedomesticeerde diersoorten kwamen in dit materiaal ook fragmenten voor van haas, konijn, wilde eend en blauwe reiger.

4.2.3.3. Overige vondsten

Metalen vondsten waren: een groot aantal spijkers (afkomstig van bouwwerkzaamheden), één niet meer te determineren munt en een messing gordel- of schoengesp (fig. 22, A). Een soortgelijk exemplaar van geelkoper wordt in Amsterdam gedateerd in de tweede helft van de 15e eeuw.²²

Uit een zwaar verstoord deel van wp. 7 kwam bovendien een mooie jong paleolithische „Cheddar”-spits tevoorschijn! (fig. 22, B).²³

4.2.4. Discussie

Er werden in dit deel van de opgraving wederom sporen van de kreek aangetroffen: ook hier wees het vondstmateriaal op een datering in de 12e eeuw.

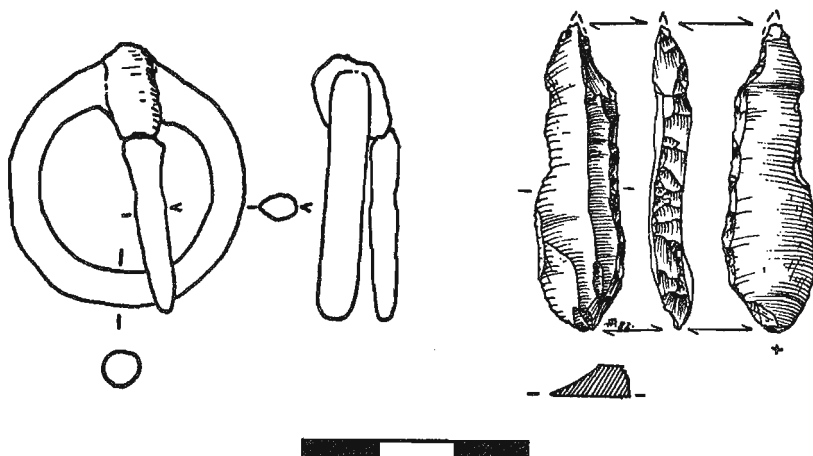

fig. 22. Bronzen gesp en jong-paleolithische spits

In de periode tussen het openliggen van de kreek en de bouw van de Waalse kerk stond op deze plek een vrij zware muur, waarvan de functie niet duidelijk is geworden.

Ook ontbraken sporen van de 14e-eeuwse bewoning die elders wel werden waargenomen.

Lagen met specie maakten het moment van de bouw van de kerk in de stratigrafie herkenbaar.

Er kon niet worden geconstateerd of tussen ca. 1430 en 1544 deze plek een stuk van de straat was geweest. Er werd geen straatniveau aangetroffen; de hoeveelheid opgegraven aardewerk was te gering voor een duidelijke afbakening in de tijd, en bovendien zou het onderscheid tussen bewoningsafval op straat of binnenshuis op een dergelijk oppervlak moeilijk te maken zijn.

De bouw van de 16e-eeuwse huisjes was wel terug te vinden in de vondsten en in de stratigrafie: de verschillende vloerniveaus konden worden vastgesteld. Ook een stukje van de scheidingsmuur, mogelijk de wang van de stookplaats, werd teruggevonden. De scheiding die optrad in 1637, toen de gebouwtjes van functie veranderden (van woonhuis tot kerkelijke hulpruimte) was eveneens aantoonbaar in de opgraving. Hier-

bij speelt de stookvloer met ingegraven aspot in wp. 6 een belangrijke rol. Deze vloer werd in ieder geval na 1430 gelegd (zie 4.2.2.1.). Een terminus ante quem in 1743 wordt verschaft door de ligging direkt onder de recente vloer en de gegevens ontleend aan de afbeelding van de Waalse Kerk bij Van Goor (afb. 17). In theorie kan de recente vloer nog maar kort geleden over de stookplaats zijn aangebracht. Op deze vloer stond echter een schoorsteenmuur langs de westmuur van de ruimte: het afvoerkanaal hiervoor is afgebeeld op de prent uit 1743.²⁴ Bovendien toont deze prent een deur (de middelste van de drie) die ook tijdens de opgraving nog gebruikt werd. Deze deur komt precies uit in de stookplaats!

Het is onwaarschijnlijk dat deze situatie zich rond 1743 voordeed: de stookplaats moet toen al zijn vervangen door de meer naar het westen gelegen haard.

De huuroverdracht van de huisjes vond plaats in 1637 (2.2.2.). De voor kerkelijk gebruik nodige verbouwingen zullen daarop aansluitend zijn uitgevoerd. Dit betekent o.m. dat het meest westelijk gelegen huisje werd omgebouwd tot entree-ruimte. Het is voor de hand liggend te veronderstellen dat toen de (thans nog aanwezige) muur in het verlengde van de tweede steunbeer (vanuit het westen gezien) werd gemetseld. Dit bracht vanzelf ook een herindeling van de andere ruimtes met zich mee, zodat de veranderingen aan de voorgevel (zoals het aanbrengen van de middelste deur) in dezelfde tijd zullen hebben plaatsgehad. We mogen dan ook wel aannemen dat de stookvloer behoorde tot de laatste bewoningsfase van de huisjes en in 1637 in onbruik raakte. Overigens spreken ook de kenmerken van de ingegraven aspot een datering in de eerste helft van de 17e eeuw zeker niet tegen.

4.3. *Derde fase: kerkexterieur* (wp. 8)

Bij het vorderen van de restauratie stuitte de aannemer op een keldertje in de westelijke helft van de consistoriekamer.²⁵ Onderzoek werd bemoeilijkt omdat het riool van de kerk rechtstreeks in het keldertje afwaterde. Desondanks konden enkele waarnemingen worden gedaan.

De afmetigen bedroegen minimaal 2.35 x 2.40 m, hoogte maximaal 2.55 m. Het plafond bestond uit een tongewelf.

Aan de westzijde was een bakstenen trapje gemetseld met op de vijf treden plavuizen. De richting van het trapje was zuid/noord, haaks op de Catharinastraat. Later is dit trapje dichtgezet. Ten oosten er van was een kleine lichtopening aangebracht.

De vloer van de kelder was belegd met plavuizen. Op één plek, direct onder de lichtopening, werd een stukje van deze vloer verwijderd. Onder een aantal zandige laagjes werd hier het kreekje weer aangetroffen.

Besloten werd de oostelijke helft van de consistoriekamer op te graven (wp. 8; zie afb. 17).

4.3.1. *Stratigrafie*

Het bovendeel - ruim een meter - van de stratigrafie was grotendeels verstoord. Alleen langs de noord- en westwand van de werkput (aansluitend op respectievelijk de kerkmuur en de schoorsteenwang) was de opbouw nog gedeeltelijk intact. Het interpreteren van de gegevens werd bemoeilijkt door het ontbreken van profieloverzichten, die door noodgedwongen vroegtijdig dichtgooien van de werkput niet gemaakt konden worden.

In het pleistocene zand (waargenomen top ca. 1.10 m + N.A.P.) had zich het kreekje ingeslepen tot een diepte van 0.90 m + N.A.P.

Naar boven toe (vanaf ca. 1.30 m + N.A.P.) was de kreekvulling steeds sterker gemengd met zandige plekken, op ca. 1.70 m + N.A.P. resulterend in een geelgrijze zandlaag.

Deze laag was sterk verrommeld en liep naar het noorden toe af. Op ca. 1.85 m + N.A.P. en hoger bevond zich in het westelijk deel van de werkput een ca. 0.50 m dikke brandlaag waarin een grote hoeveelheid spijkers werd gevonden.

Het oudste als zodanig herkenbare vloerniveau was van grijze leem en lag op ca. 2.10 m + N.A.P. Hieroverheen lagen drie vloerniveaus van baksteen en/of plavuizen, die werden afgesloten door de recente betonnen vloer.

4.3.2. Bodemsporen

Het aantal verlandingsfasen van het kreekje kon in deze werkput niet worden geverifieerd.

Een paar langwerpige stukjes onbewerkt hout lagen in de lengterichting onderin de kreek. De stroomrichting van de kreek kon echter niet bepaald worden.

Van de drie vloerniveaus (zie 4.3.1.) was er één uit de 15e eeuw, de andere twee uit de 16e.

Het oudste vloerfragment lag aan de noordrand van de werkput en bestond uit zwart gebrande bakstenen afgewisseld met plavuizen (16 x 16 x 3 cm). Deze sloten aan op een 0.22 m hoog muurfragment, haaks op de kerkmuur gezet.

De baksteenformaten van vloer- en muurfragment waren 9/10 x 20 x 4,5 cm. Zowel deze formaten als de hoogteligging van de vloer (2.85 m + N.A.P.) zijn gelijk aan die van de in wp. I gevonden haardplaats (zie 3.1.), zodat gelijktijdigheid verondersteld mag worden.²⁶

De jongste vloer was ook alleen fragmentarisch aanwezig en bovendien erg verzaakt. Hij bestond uit bakstenen, formaat 20 x 10 x 5 cm, en lag vrijwel direkt onder de recente betonnen vloer op 3.20 m + N.A.P. Iets lager (3.10 m + N.A.P.) lagen twee vloerfragmenten in één vlak. Eén hiervan sloot direct aan op een funderingsmuur die in het verlengde van de, halverwege de consistoriekamer gemetselde, steunbeer was gelegen. De brandsporen op het vloerfragment vormden één geheel met die op de fundering, zodat zeker is dat ze gelijktijdig waren. Ook het gebruik als haardplaats laat geen twijfel: enerzijds door de brandsporen, anderzijds door het licht concave verloop van de muur, waardoor een schoorsteenwang ontstond. Bovendien was in 1743 de schoorsteen van deze stookplaats nog steeds op het dak aanwezig (afb. 17).²⁷

Ook de westzijde van deze muur vormde een wang waarop brandsporen. De bijbehorende stookvloer was niet meer aanwezig, maar heeft direct over de kelderruimte gelegen.

Deze scheidingsmuur werd in het zuiden afgesloten door de oude buitenmuurfundering; de wang lag symmetrisch tussen steunbeer en buitenmuur. De oude buitenmuur lag iets ten noorden van de bestaande;²⁸

er kon niet worden waargenomen of deze fundering naar het oosten toe aansloot bij de oostmuur van de consistoriekamer.

De buitenmuur was nog tot op 3.05 m + N.A.P. intact: de bovenste aanwezige laag bakstenen was dwars gelegd. 1.70 m (binnenmaats) vanaf de haardmuur versprong de baksteenlaag 0.20 m naar het zuiden over een lengte van 0.52 m.

Op dezelfde N.A.P.-hoogte als de hierboven genoemde stookplaats lag elders in de werkput een fragment van een plavuizen vloer, oorspronkelijk op een dun laagje geel zand gelegd. De rode en zwarte plavuizen waren in schaakbordmotief gelegd. Vermoedelijk is deze vloer gelijktijdig met de stookplaats.

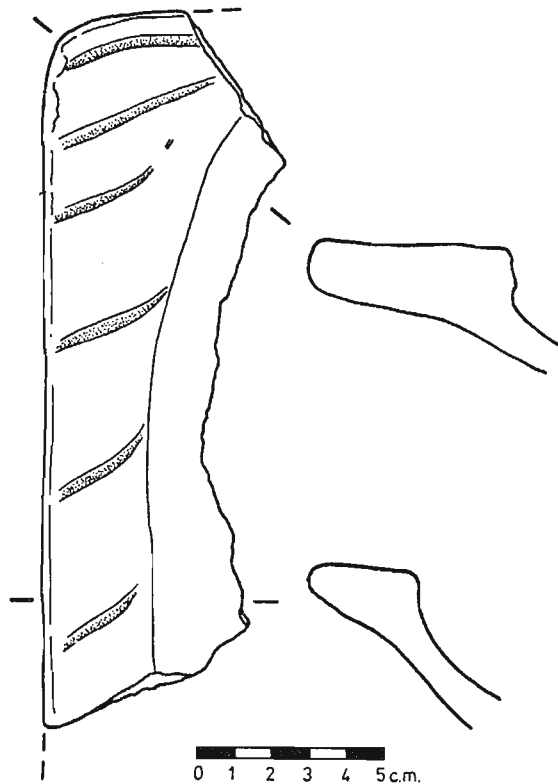

fig. 23. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

4.3.3. Vondsten

Naast de gestratificeerde vondstgroep uit werkput 8 zelf waren er een aantal losse vondsten.

Een deel hiervan kwam uit het keldertje (4.3.) en had daarmee een terminus post quem van 1544. Tot deze vondsten behoort o.a. een fragment van een vetvanger met ingekraste versiering (fig. 23) en een aantal stukken van een oxiderend gebakken halve vuurklok. Deze vuurklok is versierd met een opgelegde gele slibversiering die kenmerkend is voor de inheemse waar uit de 17e eeuw. Verder horen bij deze groep nog wat stukken van met gele slib versierde kommetjes uit de 2e helft van de 17e eeuw. Het fraaiste stuk was een voor 3/4 compleet Wanfried bord met drie vissen (ø 0,24 m) (afb. 21). Een vergelijkbaar bord bevindt zich in het Focke-Museum in Bremen.²⁹

Uit het kleine stukje van de kreek onder de vloer van het keldertje kwam een groot wandfragment blauwgrijs aardewerk met radstempelversiering (fig. 24). Datering: 1e helft 13e eeuw. Een ander deel van deze losse vondsten werd door de mensen van de fa. De Bont verzameld bij het verwijderen van de betonnen vloer in de consistoriekamer. In

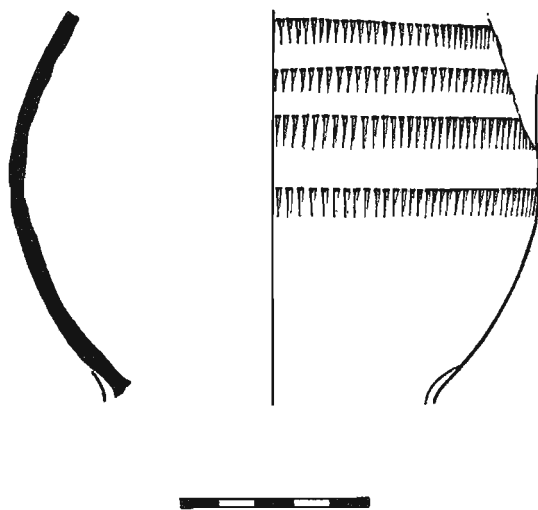

fig. 24. Blauwgrijs aardewerk met radstempelversiering

deze groep kwamen een aantal aardewerkfragmenten voor die niet elders in de opgraving werden aangetroffen, zoals een vergiet en een majolika bord met schaakbord-motief (datering: vierde kwart 16e eeuw tot eerste kwart 17e eeuw).³⁰

4.3.3.1. Aardewerk

Kogelpot en Paffrath ontbraken geheel.

Een klein aantal wandscherven werd gedetermineerd als zijnde Elmpter waar (12e eeuw).³¹

Ook het Andenne aardewerk was maar sporadisch aanwezig. Naast een aantal wandfragmenten was er een bodemfragment van een klein kannetje (datering: Borremans Periode IIIb, 1e helft 14e eeuw).

Uit Langerwehe afkomstig was een klein maar voldoende aantal fragmenten van een pelgrimshoorn. Drie stukjes uit de opgraving 1978/79³² bleken hier bij te horen en zelfs in één geval er aan te passen. Het was zo mogelijk van het geheel een reconstructie te maken (afb. 22 en fig. 25). Vervaardiging van het stuk valt in de 14e eeuw.

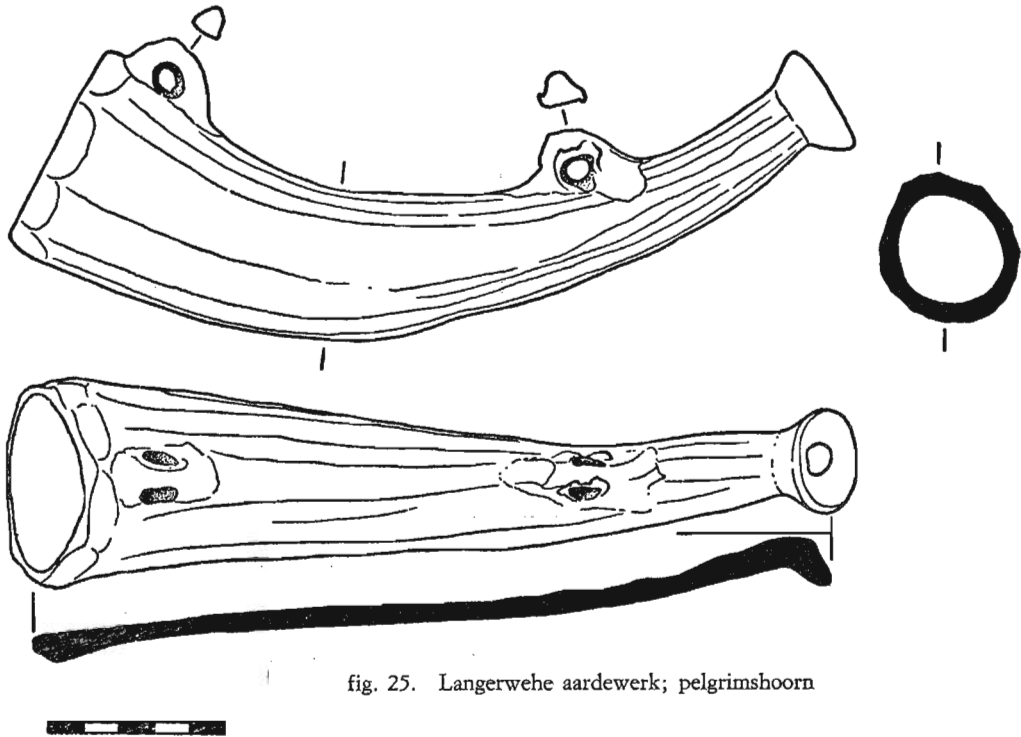

fig. 25. Langerwehe aardewerk; pelgrimshoorn

Het blauwgrijze aardewerk week niet af van dat in de andere werkputten. Vermeldenswaard waren slechts twee stukken:

- een bodemfragment met standlobben, dat in de eerste helft van de 13e eeuw gemaakt werd (figuur 26/A);
- een randfragment van een eind 13e-eeuwse voorraadpot (fig. 26/B).

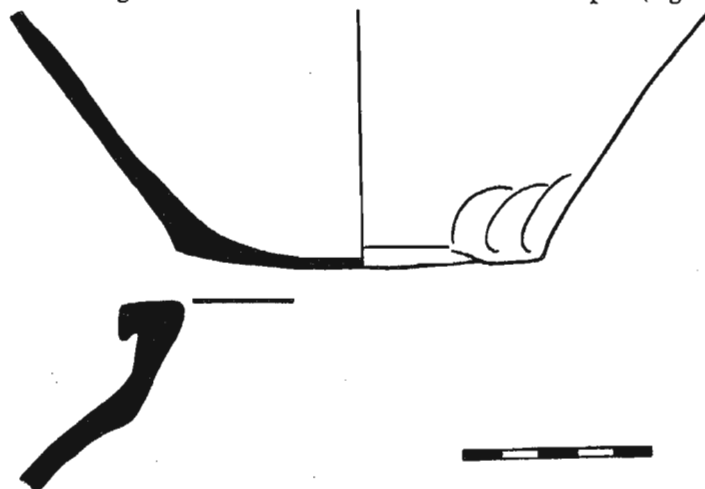

fig. 26. Blauwgrijs aardewerk

Ook de groep oxiderend gebakken inheems aardewerk leverde niet veel bijzonders op. Een fragment van een bakpan met holle steel was van orangerood aardewerk gebakken en bestreken met een grijsbakkend kleipapje. De binnenzijde van de pan was met loodglazuur bedekt (fig. 27).

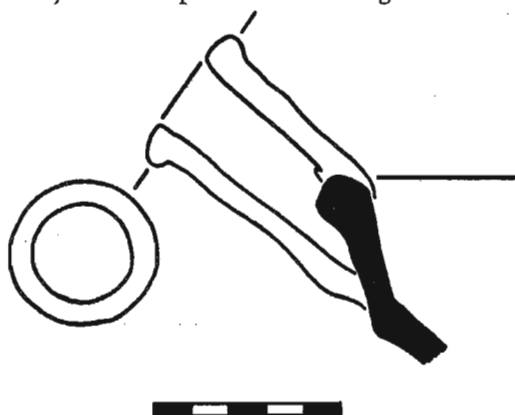

fig. 27. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

Twee andere stukken waren belangrijk voor de datering van de kreek. Het ene fragment, een aan de binnenzijde geglazuurde bodem met standlobben, werd als kan in de vroege 13e eeuw vervaardigd (fig. 28/A). Omdat dit stuk juist op de bodem van de kreek, vrijwel direkt op het pleistocene zand, werd gevonden, leek hiermee de datering van de kreek scherper afgebakend te kunnen worden. Maar nauwelijks hoger in de kreek werd een deel van een (eveneens aan de binnenzijde geglazuurde) kom met horizontale oren gevonden, die in de 15e eeuw geplaatst moet worden (fig. 28/B).

Deze tegenstrijdigheid in het vondstmateriaal is des te verwonderlijker omdat het overige aardewerk in de stratigrafie van werkput 8 een tamelijk consistent beeld opleverde.

In ieder geval wordt het onderste deel van de stratigrafie door het aardewerk in de 13e eeuw geplaatst.

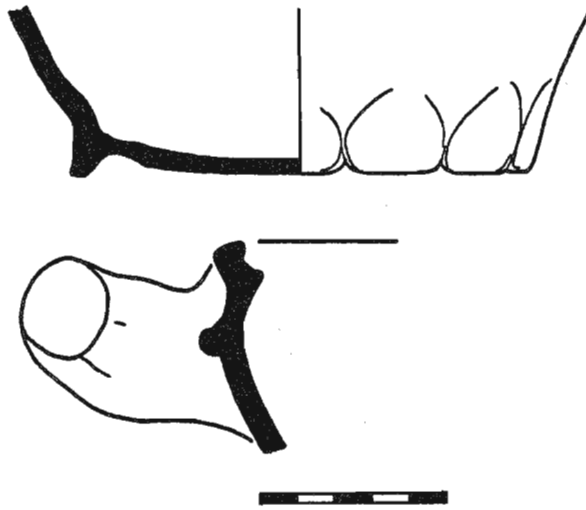

fig. 28. Oxiderend gebakken inheems aardewerk

Het Siegburg steengoed verschilde in samenstelling niet met dat uit de overige werkputten.

Het aardewerk uit de werkputten 6, 7 en 8 werd per groep gewogen. Er kwam duidelijk verschil met de in de overige werkputten gevonden verhoudingen naar voren:

	<i>steengoed</i>		<i>oxiderend inheems</i>		<i>blauwgrijs</i>
1978/1979	1	:	2,3	:	4,8
1981	1	:	3,0	:	3,0
1982	1	:	8,3	:	4,1

De verklaring voor het grotere aandeel oxiderend inheems in 1982 (wp. 6 t/m 8) is uiteraard dat in deze werkputten de bewoning ook na de bouw van de kerk voortduurde.

4.3.3.2. *Botmateriaal* (door M. Verhagen)

Van de determineerbare fragmenten is de samenstelling als volgt:³³

<i>Soort</i>	<i>Fragment</i>	<i>MAI</i>
<i>Bos taurus</i> (rund)	89	3
<i>Sus domesticus</i> (varken)	22	2
<i>Ovis aries/Capra hircus</i> (schaap/geit)	62	5
<i>Felis catus</i> (huiskat)	22	1
<i>Lepus europaeus</i> (haas)	1	1
<i>Gallus gallus</i> (kip)	2	1
<i>Anas platyrhynchos</i> (wilde eend)	2	1
	200	14

Rund : slachtleeftijd lag rond 2 - 2½ jaar.

Varken : slachtleeftijd was jonger dan 2 jaar, dat wil zeggen ca. 1½ jaar.

Schaap/geit: slachtleeftijd was ongeveer 1½ jaar.

Het materiaal was ook nu weer zeer fragmentarisch, zodat geen schofthoogte bepaald kon worden. Wel waren slachtsproten en vraatsproten zichtbaar.

De 22 fragmenten van de huiskat (*Felis catus*) moeten waarschijnlijk gezien worden als de begraafing van één exemplaar. Bij het onderzochte botmateriaal bevonden zich tevens 19 fragmenten van *Homo sapiens* afkomstig van de begravingen in de kerk.

Verder moet nog genoemd worden een linker metatarsus van *Sus domesticus*, die in het midden naar beide zijden een dubbele doorboring liet zien.

De betekenis van dergelijke doorboringen is voorslansnog onduidelijk. Mogelijk zijn de boringen te dicht op elkaar gezet zodat het tussenstukje tussen de beide gaatjes doorbroken werd en het geheel nutteloos werd. In dat geval zouden de gaatjes gediend kunnen hebben om twee gescheiden draden door te rijgen.

4.3.3.3. Overige vondsten

Naast veel spijkers behoorde ook het gevonden hutteleem tot de bouwfragmenten. Het hutteleem bevond zich vooral in het onderste deel van de stratigrafie en leverde één groot brok op waarin duidelijk riet- en vingerafdrukken. Verder werd er in deze werkput nog een natuurstenen spinsteentje gevonden (fig. 11/D).

4.3.4. Discussie

De vroegste fase wordt in deze werkput uitgemaakt door de kreek, die hier bijna evenwijdig aan de kerkmuur door het midden van de werkput loopt. Met één uitzondering (zie 4.3.3.1) dateren de vondsten deze kreek in de vroege 13e eeuw.

De uitzondering valt moeilijk te verklaren. Het is niet uitgesloten dat een combinatie van slechte verlichting en donkere grondsporen gemaakt heeft dat een ingraving over het hoofd is gezien.

Hoe dan ook: het beeld op vier andere plekken in de opgraving is eenduidig genoeg om, onder enig voorbehoud, de datering van de eerste kreekfase op het begin van de 13e eeuw te kunnen stellen.

Bewoning heeft uiteraard op deze natte plek niet plaatsgevonden zolang de kreek nog herkenbaar was. Wel mag er bewoning in de nabijheid verondersteld worden. Pas in een later stadium werd er op de plek van de kreek zelf gewoond. Een stukje van een lemen vloer in de werkput was hiervoor de eerste aanwijzing. Door het begeleidend aardewerk werd duidelijk dat deze vloer in ieder geval na het midden van de 14e eeuw gelegd werd. Opvallend was dat de lemen vloer op hetzelfde niveau lag als dat waarboven geen hutteleem meer werd gevonden (2.10 m + N.A.P.).

De volgende aantoonbare bewoningfase lag op ca. 2.85 m + N.A.P. en was in baksteen uitgevoerd. Mocht de veronderstelling juist zijn dat deze fase gelijk is aan die van de haardplaats in wp. I, dan is daarmee ook meteen de datering bevestigend: ca. 1430, de periode vlak vóór de bouw van de kerk.

De uit archieven bekende bouw van de 16e-eeuwse huisjes werd ook in de opgraving aangetroffen. De scheidingsmuren van deze woningen konden worden teruggevonden, waaruit ligging en grootte van de huisjes kon worden gereconstrueerd.

Het meest westelijk gelegen huisje was 8.00 m lang en 1.75 m breed en besloeg het huidige kerkportaal plus wp. 6. De haard lag tegen de oostmuur.

De middelste woning was het ruimst. Deze bezat een keldertje en was 8.50 m lang en 1.75 m tot 2.75 m breed (werkput 7, de huidige w.c. en aansluitend portaaltje, en de oostelijke helft van de consistoriekamer). De haard lag eveneens tegen de oostwand.

Het derde huisje was vermoedelijk niet langer dan 4.25 m. De breedte bedroeg 3.25 m.

Er werd tegen de westelijke muur gestookt.

Zonder aftrek van de steunberen bedroegen de oppervlaktematen respectievelijk 14 m², 18,8 m² en 13,8 m².

Ook de laatste fase, het verbouwen van de huisjes tot hulpruimte voor de kerk, werd waargenomen in de vorm van een bakstenen vloer.

5. *Conclusie*

In vier campagnes werd 30% van het totale bebouwde oppervlak van de Waalse Kerk onderzocht, 25% van het vloeroppervlak binnen de kerk zelf.

Het bleek dat in de 12e eeuw het natuurlijke landschap nog aanwezig was. De kreek die hier stroomde zal onderdeel hebben uitgemaakt van het krekensysteem van de Mark.

De vroegste bewoning greep nog nauwelijks in dit landschap in. De van leem en hout gebouwde woningen zullen niet de eerste in Breda zijn geweest. De bewoning in dit deel van de Catharinastraat kan zeker niet vóór de 13e eeuw op gang zijn gekomen en loopt dus achter bij die van de Haven. De bewoning zet zich voort tot in het eerste kwart van de 15e eeuw. Tegen die tijd zijn de huizen van baksteen en ligt ook de oriëntering op de huidige Catharinastraat vast.

Waarmee de 13e- en 14e-eeuwse bewoners in hun levensonderhoud voorzagen, is niet bekend. Het onderzoek leverde geen resultaten op die wezen op een specialisatie.

Wel kon indirect iets afgeleid worden over de levensomstandigheden. Het aardewerk was simpel en gebruiksvoorwerpen van ander materiaal (glas, metaal) ontbraken vrijwel geheel. Men at geen vis, maar wel vlees (rund, schaaap/geit, varken).

De bewoners behoorden in ieder geval niet tot de rijkere milieus. Ook in het eerste kwart van de 15e eeuw was dit niet veel anders: uit de archieven bleek dat er een timmerman en een jager woonden.

Toen in het tweede kwart van de 15e eeuw de kerk werd gebouwd, was de samenhang met vroeger alleen nog herkenbaar in de oriëntatie evenwijdig aan de rooilijn van de Catharinastraat. In de bodem treffen we uit deze periode vooral begravingen aan. De kerk kan tijdens de grote

stadsbrand van 1534 geen aanzienlijke schade hebben opgelopen: een (zelfs gedeeltelijk) afgebrande kerk zou in de bodem zeker sporen hebben nagelaten.

Precies een eeuw later (tweede kwart 16e eeuw) herkreeg althans een deel van de site zijn oude functie: er werden weer huisjes gebouwd, dit maal tussen de kerk en de straat.

De bewoonsters waren verbonden aan het Begijnhof en hoewel ook zij geen gelofte van armoede aflegden, bleek uit de opgraving dat ze zeker niet rijk waren. Wel bezaten ze in tegenstelling tot hun 15e-eeuwse voorgangers een aantal versierde borden, een fraaiere vuurstolp en wat metalen voorwerpen, en was hun huis misschien wat comfortabeler met een stenen vloer.

Weer een eeuw later (1649) werd de kerk definitief aan de Waalse Gemeente toegewezen en werden de huisjes een deel van het kerkgebouw. Hiermee was een einde gekomen aan de bewoning op dit stukje van de Catharinastraat.

De kleinschaligheid van de opgraving verhindert ons gefundeerde uitspraken te doen over ontwikkelingen in een groter verband.

We kunnen slechts konstateren dat al in een vroege periode van het ontstaan van Breda (begin 13e eeuw) bewoning plaatsvond ten noordoosten van de Grote Kerk, maar niet of er al sprake was van een stratenvan.

Wél is uit de opgraving gebleken dat de rooilijn van de Catharinastraat hier vanaf de aanleg tot op de dag van vandaag dezelfde is gebleven.

De Waalse Kerk heeft geen voorganger gehad. De bewoning die aan de bouw van de kerk voorafging bestond op het laatst uit ambachtslieden. Er zijn geen aanwijzingen die duiden op voorafgaand agrarisch gebruik.

AAANTEKENINGEN

- ¹ Zie ook V. Paquay, „De stichting van de Wendelinuskapel te Breda”, in dit Jaarboek, blz. 1.
- ² Hoogte variërend van ca. 2.60 - 2.70 m + N.A.P.
- ³ GAB, C.G.T. II-17, nr. 1 f 51 v (nr. 297/234).
- ⁴ Nass.Dom. nr. 250, Inv.Nass.Dom. M I-2 blz. 250, reg. 923. Rechtsbron. II, blz. 1, reg. 311.
- ⁵ GAB, C.G.T. II-17, nr. 1 f. 51 V (nr. 297/234).
- ⁶ Nass.Dom. nr. 251, Inv.Nass.Dom. dl. I-2, blz. 327, reg. 1219.
- ⁷ Nass.Dom. nr. 251, Inv.Nass.Dom. dl. I-3, blz. 6, reg. 1263.
- ⁸ Vergelijk het Renteregister van het Begijnhof uit 1396-1410 (Inv. nr. 353, Inv. Beg., blz. 182, nr. 108) waar wel de nieuwe bewoner, Melys die Timmerman, wordt genoemd; hij kan het huis toen hooguit vijf jaar bewoond hebben.
- ⁹ Nass.Dom. nr. 250, Inv.Nass.Dom. dl. I-3, blz. 6, reg. 1261.
- ¹⁰ o.a. Cerutti e.a., dl. I, pg. 145.
- ¹¹ Beg. 189 f. 10.
- ¹² Scherft p. 81, tevens noot 71.
- ¹³ Mededeling H. L. Janssen.
- ¹⁴ Wegens eerder gemaakte afspraken was het slecht doenlijk de hardplaats te verwijderen; men wilde deze intact laten om de herinnering aan deze plek te bewaren.
- ¹⁵ Mededeling J. A. Trimpe Burger.
- ¹⁶ Het menselijk botmateriaal werd tijdens de opgraving apart gelegd en is inmiddels in de kerk herbegraven.
- ¹⁷ Mededeling H. L. Janssen.
- ¹⁸ Het inheemse materiaal heeft veel glimmer en/of mica in de magering. Dit zou voor wat betreft de herkomst van de klei naar de kuststreken kunnen wijzen.
- ¹⁹ De twee passende fragmenten kwamen na de opgraving naar boven bij de herbegraving van de begijnen. Het nieuw gegraven gat overlapte grotendeels onze wp. 1.
- ²⁰ Determinatie R. van Wageningen.
- ²¹ Naumann p. 40, Zeichnung 3 (datering: 1615 (?)).
- ²² Baart (1977), p. 169, nr. 210.
- ²³ Determinatie: H. Peeters, Ulvenhout.
- ²⁴ De schoorsteen loopt langs de schaduwzijde van de tweede steunbeer van links en steekt er juist boven uit.
- ²⁵ In de rekeningen van het Begijnhof 1541-1544 (Beg. 189 f. 10) had J. J. Paquay al een notitie aangetroffen waaruit bleek dat in één of meerdere huisjes een keldertje was gemaakt.
- ²⁶ Datering aan de hand van het aardewerk was door verstoringen niet mogelijk.
- ²⁷ Het 16e-eeuwse huisje ter plaatse van werkput 8 moet dus de ingang in 1743 gehad hebben óf via het trapgevelhuisje (Catharinastraat 85) óf via een opening in de schoorsteenmuur. Dit zou, vanwege de nabijheid van het vuur, alleen kunnen zo dicht mogelijk bij de muur van de kerk, op de plek van de steunbeer. Deze steunbeer is inderdaad oudtijds weggehakt en pas weer bij de restauratie herbouwd. (Overigens schijnt er weinig voor nodig te zijn geweest om een steunbeer te verwijderen: de ten westen van de besproken steunbeer gelegen beer was weggehakt om ruimte te maken voor een kast!).
- ²⁸ Inmiddels is bij de restauratie deze muur weer vervangen door een nieuwe, die iets meer naar het noorden ligt.
- ²⁹ Inv.nr. 74 101, catalogus Kassel foto n.r 14.
- ³⁰ Dingeman Korf, 1981, p. 127 nr. 291.

³¹ Determinatie H. H. C. Clevis.

³² Indertijd gedetermineerd als Andenne-aardewerk.

³³ Met zowel de interpretatie van het MAI als de absolute aantallen moet voorzichtigheid betracht worden daar hier geen rekening werd gehouden met eventueel verschillende dateringen.

AFKORTINGEN

Beg.	=	rekeningen van het Begijnhof
C.G.T.	=	Cijnsboek H. Geesttafel in G.A.B.
G.A.B.	=	Gemeente Archief Breda
MAI	=	minimum aantal individuen
Nass.Dom.	=	Nassau Domein
wp.	=	werkput

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Andenne — hard gebakken, op het wiel gedraaid aardewerk uit Andenne (België).

Datering: eind 11e tot 2e helft 14e eeuw.

Domesticatie/gedomesticeerd — het zodanig onder controle brengen van oorspronkelijk wilde dieren dat zij geheel ten nutte van de mens gemaakt kunnen worden.

Elmpt — deels handgevormd, grijs aardewerk uit Elmpt (Dld.). Datering onzeker; vermoedelijk 14e eeuw.

Grape — één- of twee-orige bolvormige kookpot op drie pootjes.

Inhumatieresten — resten van begraving.

Mesolithicum — tijdvak in de archeologie van ca. 8.000 - ca. 4.000 v.Chr.

Paffrath — deels handgevormd aardewerk uit Paffrath (Dld.), metaal-grijs van kleur. Ca. 13e - 15e eeuw.

Paleolithicum — tijdvak in de archeologie van ca. 55.000 - ca. 8.000 v.Chr.

Pleistoceen — tijdvak in de geologische geschiedenis van ca. 1½ miljoen jaar geleden tot ca. 8.000 v.Chr.

Siegburg — steengoed aardewerk uit Siegburg (Dld.) uit de late middeleeuwen.

Slibkrastechniek — het aangeven van contouren door inkrassing in een op het aardewerk aangebrachte slib.

Standlob — plat uitgeknepen, halfovaalvormig deel van de bodem van een pot. Een pot rust op drie of meer standlobben.

Stratigrafie — laagsgewijze opbouw van de grond.

Vuurklok — ronde klok met een handvat en twee luchtgaten aan de bovenkant, waarmee het vuur werd afgedekt.

Wanfried — rood aardewerk met een gele slib bedekt, waarin contouren ingekrast worden. Afkomstig uit Wanfried (D.D.R.); eind 16e/begin 17e eeuw.

IJzerengobe — een ijzerhoudende laag waarmee het aardewerk bedekt wordt.

LITERATUUR

- Baart, J., e.a., *Opgravingen in Amsterdam*, (Amsterdam/Haarlem, 1977).
- Borremans, R. en R. Warginaire, *La céramique d'Andenne; recherches de 1956-1965*. (Rotterdam, 1966).
- Bruyn, A., „Pottersvuren langs de Vecht”, *Rotterdam Papers III* (1979).
- Cerutti, F. F. X., e.a., *Geschiedenis van Breda. Deel I: De Middeleeuwen*, (Schiedam, 1976).
- Dingeman Korf, *Nederlandse majolica*, (Haarlem, 1981).
- Van Goor, T. E., *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*. (Den Haag, 1744).
- Juten, G. C. A., *Cartularium van het Begijnhof te Breda*. (Den Bosch, 1910).
- Kalf, J., *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*. (Utrecht, 1912).
- Magendans, R., „De Waalse Kerk te Breda. Kort verslag van de opgravingen”. In: *Brabants Heem*, XXXIV (1982), nr. 1, p. 10-23.
- Naumann, J. (red.), „Meisterwerke hessischer Töpferkunst. Wanfrieder Irdenware um 1600”. *Kataloge der Staatlichen Kunstsammlungen Kassel*, z.j. nr. 5.
- Scherft, P., „Van Wendelinuskapel tot Waalse Kerk”, In: *Oranjeboom VI*, (1953) p. 60-100.
- Tentoonstellingsgids Thuis in de late middeleeuwen; het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*, (Zwolle, 1980).

INHOUD

1.	INLEIDING	}			
1.1.	Aanleiding tot het onderzoek	}	137-138		
1.2.	Werkwijze				
1.3.	Dankbetuiging				
2.	HISTORISCH OVERZICHT	}			
2.1.	De Waalse Kerk	}	138-141		
2.2.	De huisjes				
2.2.1.	De periode ca. 1400-1429				
2.2.2.	De periode 1544- 1637				
3.	DE OPGRAVING 1978-1979 (wp. I t/m V)	}			
3.1.	Bodemsporen	}	141-151		
3.2.	Vondsten				
3.2.1.	Aardewerk				
3.2.2.	Overige vondsten				
3.3.	Discussie				
4.	DE OPGRAVING 1981-1982	}	151		
4.1.	<i>Eerste fase:</i> kerkinterieur (wp. 1 t/m 5)	}			
4.1.1.	Stratigrafie			152	
4.1.2.	Bodemsporen			153	
4.1.3.	Vondsten			155	
4.1.3.1.	Aardewerk			155	
4.1.3.2.	Botmateriaal (door M. Verhagen)			160	
4.1.3.3.	Grondmonsters			161	
4.1.3.4.	Overige vondsten			161	
4.1.4.	Discussie			162	
4.2.	<i>Tweede fase:</i> kerkexterieur (wp. 6 en 7)			}	163
4.2.1.	Stratigrafie				
4.2.2.	Bodemsporen				
4.2.2.1.	Werkput 6			}	164
					189

4.2.2.2.	Werkput 7	165
4.2.3.	Vondsten	} 166
4.2.3.1.	Aardewerk	
4.2.3.2.	Botmateriaal (door M. Verhagen)	170
4.2.3.3.	Overige vondsten	} 171
4.2.4.	Discussie	
4.3.	<i>Derde fase: kerkexterieur</i> (wp. 8)	173
4.3.1.	Stratigrafie	174
4.3.2.	Bodemsporen	175
4.3.3.	Vondsten	177
4.3.3.1.	Aardewerk	178
4.3.3.2.	Botmateriaal (door M. Verhagen)	181
4.3.3.3.	Overige vondsten	} 182
4.3.4.	Discussie	
5.	CONCLUSIE	184
	Aantekeningen	186
	Afkortingen	} 187
	Verklarende woordenlijst	
	Literatuur	188